

TÜRKİYE'DE LIBERAL İLAHİYAT VE KUR'AN'IN AKADEMİK BİR METİN OLARAK YÜKSELİŞİ

Asim DURAN*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 1 Mayıs 2023, **Kabul Tarihi:** 19 Eylül 2023, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2023, **Atf:** Duran, Asim. "Türkiye'de Liberal İlahiyat ve Kur'an'ın Akademik Bir Metin Olarak Yükselişi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (Eylül 2023): 651-684.

DOI: 10.33415/daad.1290911

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 1 May 2023, **Accepted:** 19 September 2023, **Published:** 30 September 2023, **Cite as:** Duran, Asim. "Liberal Theology and the Rise of the Qur'an as An Academic Text in Modern Türkiye". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/2 (September 2023): 651-684.

DOI: 10.33415/daad.1290911

Öz

Bu makale, ilahiyatın *bilim* olarak tanımlanmasıyla Kur'an'ın bilhassa üniversite kürsülerinde akademik bir metin olarak ele alınışını konu edinmektedir. Yazının amacı, *akademik Kur'an* şeklinde tanımlayabileceğimiz bir kavramın üretilmesine olanak sağlayan kurumsal ve entelektüel bağlamın temel hususiyetlerini tartışmak ve bunların yeni Kur'an araştırmalarına tesirlerini göstermektir. Konunun önemi, bu kavramın, Türkiye'de Kur'an'ın yorumu konusunda kurumsal değişimin (*medreseden üniversiteye*) somut bir örneğini ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda o, Kur'an üzerine söz söyleme yetkisini elinde bulunduran zümrenin değişimine (*molladan profesöre*) dair önemli ipuçlarını barındırır. Bu yüzden, böyle bir sorunun çerçevesinin çizilmesi, zuhur eden sosyolojinin portresinin çıkarılması ve sürecin tartışılması, bugüne kadar birikerek gelen literatüre katkı namına değerlendirilebilir. Araştırma boyunca konu, ilahiyat ve kimi zaman dinler tarihi sahasında kalarak kurumsal yapı (*medrese-üniversite*) ile sınıfsal zümre (*molla/hoca-profesör*) gibi semboller açısından yapılacak

* Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, asim.duran@amasya.edu.tr, Orcid: 0000-0003-2153-8451

değerlendirmelerle ve Batı ilahiyatında benzer sürece tekabül eden bazı kıyaslamalarla sınırlandırılmıştır. Esasen, *akademik Kur'an* kavramı da araştırmanın bu sınırlılığını büyük oranda karşılaması dolayısıyla tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Tefsir, Akademik Kur'an, İlahiyat Fakültesi, Tarihsel Teoloji

Liberal Theology and the Rise of the Qur'an as An Academic Text in Modern Türkiye

Asim DURAN*

Expanded Abstract

The Faculties of Theology in Türkiye have brought together notably different and diverse theological attitudes since they were founded. Despite the diversity, it is possible to say that theology as a science and suitable for the establishment aims of these faculties carries on as an essential tendentious in modern universities. The substantial representatives of such a tendency are mostly liberal theologians in university chairs and intellectuals who have adopted the same scientific-methodological frameworks as them. Despite the occasional rise and fall, the ideal of producing a rational and sometimes liberal-positivist theology suitable to universities' scientific and methodological tendencies has always been a subject of increasing interest between these two groups. A manner of liberal theology in Türkiye is essential to Western Protestant liberal theology. Because it was used the Western Protestant theology faculties as a model in the foundation of the faculties of theology in Türkiye, liberal theologians have in some ways, attempted to adapt the historical-critical method and literary criticism programs in the Christian world to the Qur'an and hadith studies. In this way, they have assumed that they could overcome the stagnation of Turkish society in the religious field and establish a rational interpretation of Islam in harmony with modern cultural structures and values. Therefore, this new form of theology, which has been organized mainly for the scientific-intellectual movement in universities and sometimes opposed to traditional dogmatic discourses, represents a tendency that we can describe as liberal and critical in the studies of the Qur'an.

In this article, I discuss the relationship between liberal theology and Qur'anic studies and the status of theology as a science in universities in Türkiye. In this context, I aim to show the different aspects of the Qur'an as an academic text under scientific-intellectual ideals. The concept of the academic Qur'an means that it is seen the Qur'an as a text from late antiquity in the research programs of universities. Thus, liberal theologians have supposed a principle that it could be applied the historical-critical methodologies used to other ancient or sacred texts to the Qur'anic passages, too. In this way, they have

* Assoc. Prof., Amasya University, Faculty of Theology, Department of Religious Studies, asim.duran@amasya.edu.tr, Orcid: 0000-0003-2153-8451

been to think that they can establish a connection between modern cultural values and the Qur'an and develop a rational interpretation of the religion of Islam. I have to state here that I have adapted the concept of the academic Qur'an to Qur'anic studies, starting from M. C. Legaspi's notion of the Academic Bible. The reason for adapting such a concept from Christian theology to Qur'anic studies is that I think the liberal theology in Türkiye closely follows Protestant liberalism as a process. I discuss these similarities throughout the article in detail.

I designed the article under three headings for his purpose. In the first chapter, I examine the development of Protestant liberalism in the Christian world and its relationship with the Bible. I try to show how these processes have affected liberal theology in Türkiye. In the second chapter, I refer to the establishment of faculties of theology within the framework of Turkish reformed universities. In this context, I draw attention to the shifts in the institutional structure that contributed to the production of religious knowledge. I discuss this process through two symbols that represent traditional and modern thought. Thus, I claim that the Church-university opposition to Christian theology in some ways coincides with the madrasah-university opposition in Türkiye. I discuss this opposition through the symbols of the mullah-professor. I also argue that this situation spread liberal theology programs in universities, served to produce a theology under the control of the state, and allowed the Qur'an to be researched as an academic text in a scientific-intellectual activity. All these developments are the basis for studying the Qur'an as an academic text. In the third chapter, I treat the methodological and hermeneutic interests that liberal theologians have brought to the fore in their studies of the Qur'an. In this context, I compare the methods of Biblical criticism in Christian theology with modern Qur'anic studies. I also argue that historical-critical studies influence other theological programs' main methodological orientations. I mainly discuss the primary and decisive influences of historical research on Qur'anic studies and discussions on the historicity of the Qur'an through some examples. Thus, I draw attention to the connection of current debates on the history, source, and authenticity of the Qur'an in the faculties of theology with these processes. Finally, I discuss the relationships between the rise of liberal theology and the study of the Qur'an as an academic text through some examples.

Keywords: History of Religions, al-Tafsir, Academic Qur'an, Faculty of Theology, Historical Theology

Giriş

Türkiye’de ilahiyat fakültelerinin yeri ve işlevinin ne olduğuna/olması gerektiğine dair uzun süredir devam eden tartışmalar, halihazırda bu kurumlardan doğrudan veya dolaylı şekilde beslenen din anlayışlarının ve sosyolojik yönelimlerin omurgasını oluşturmaktadır. Esasen, Cumhuriyet Türkiye’si’nde kabaca gelenek ve modernite arasında organize olmuş dini-sosyolojik tayfları, bu fakülteler bağlamında yapılan tartışmalardan daha iyi yansıtan çok az belge vardır. Osmanlı’nın son dönemlerinden başlayarak bir iki denemeden sonra, nihayet 1949 yılında, üniversitelerin kurumsal ve bilimsel ideallerine hizmet eden bir İlahiyat Fakültesi’nin kurulmasından sonra *çağdaş İslam* ve *aydın din adamı* teması veya bunlarla ilişkili yan temalar, elbette bu fakültelerde eğitim görmüş kimselere yabancı söylemler değildir. Halihazırda, neredeyse bir asırlık tartışma literatürünün ortaya çıktığı da söylenebilir.

Şüphesiz bu literatür, müspet ve menfi yönlerden yapılabilecek değerlendirmeler için zengin ama ülkedeki sosyolojiye elverişli çeşitli ve dağınık kaynakçayı barındırmaktadır. Bunun ana saiklerinden biri, ilahiyatın (İng. *theology*), mütemadiyen kendi eleştirisini de bünyesinde barındıran reflektif bir düşünme biçiminden hareket ediyor olmasıdır. O nedenle, sadece Müslüman dünyada değil, hemen hemen tüm dini geleneklerde ilahiyat yapma tarzları, hiçbir zaman tek yönde ilerleyen bir durum arz etmemiştir. Bilakis, çoğu zaman birbirine zıt teolojik refleksler hem entelektüel argümanlar açısından hem politik-ideolojik ve popüler rüzgarlara açık olması hasebiyle hem de toplumdaki pratik karşılıkları itibarıyla birbirine denk olabilmektedir. Nitekim, söz konusu tartışmalara katılan her bir kişi, kendi pozisyonuna elverişli kaynakça üretebilmektedir. Bu itibarla, Türkiye’de ilahiyat fakültelerinin tedrisinden geçmiş herkesin aynı dini söylemi ürettiğini varsaymak yanlış olacaktır. Zaten vakıa, az çok bu seyirde ilerlemektedir.

Yine de bu çeşitlilik ve belli ölçüde dağınıklık içinde modern üniversiteler bünyesinde ilahiyat fakültelerinin kuruluş amaçlarına münhasır sosyal ve beşeri bilimler içinde *bilim* olarak ilahiyat yapma tarzının, güçlü bir damar olarak varlığını bugüne kadar koruduğunu söylemek mümkündür.¹ Böyle bir damarın ana temsilcilerinin, ekseriyetle üniversite kürsülerindeki liberal *akademisyen* ilahiyatçılar ile onlarla benzer tedristen geçen ve aynı bilimsel-metodolojik yönelimleri benimseyen *entelektüeller* olduğu, yazıya yön veren bir ön kabul olarak burada zikredilebilir. Metin boyunca tartışacağımız üzere üniversitelerin bilimsel ve metodolojik kabulleriyle mutabık, rasyonel ve kimi zaman liberal bir ilahiyat üretme ideali, yer yer

1 Ömer Özsoy, “Bir Bilim Olarak ‘İlahiyat’ın İmkân ve Sınırları: Almanya ve Türkiye Örneğinde İslâm İlahiyatına Eleştirel Bir Bakış”, *Bütün Boyutlarıyla Din*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Kur’an Araştırmaları Vakfı, 2016), 395-396.

iniş çıkışlara rağmen bu iki zümre arasında mütemadiyen yükselen, ama umumiyetle popülerlik düzeyinde seyreden bir ilgi konusu olmuştur. Batı ilahiyatındaki tarihsel-eleştirel yöntem ile edebi eleştiri bağlamında yapılan tartışmaların ve varılan sonuçların, bazı yönlerden Türkiye'deki ilahiyat akademisine ihata edilmesi yoluyla yeni bir teolojinin imkanını arayan bu çabalar, bahsi geçen ilahiyatçı akademisyenler arasındaki popülerliğin belki de en güçlü motivasyonunu oluşturur. Tutucu ve bilhassa politik-ideolojik zeminlerden beslenen radikal ve romantik tepkiler bir yana bırakılırsa, farklı düşünme tarzlarına sahip kimi akademisyenlerin hem bir ideal hem de çağdaş bir teolojinin yönünü belirleyen müfredat olarak Batı ile Türkiye'deki ilahiyat akademisi arasındaki derin bağlara dair ciddi eleştirel analizleri, bu benzerliklerin muhtemel veçhelerini tartışmanın önemine işaret sadedinde anlaşılabilir.²

Meselenin bu yazının ana bağlamına göre Kur'an'la münasebeti, tartışmaya açılacak şu tarz ek ön kabuller ve varsayımlarla dile getirilebilir: Büyük oranda üniversite kürsülerinde bilimsel-entelektüel faaliyet namına organize edilen ilahiyat yapma biçimi, hususen Kur'an araştırmalarında geleneksel olandan ayrı ve bazı yönlerden ona karşıt, liberal-eleştirel diyebileceğimiz bir yönelimi temsil ediyor izlenimi vermektedir. Gelenekselden ayrıdır, çünkü modern üniversitelerin bilimsel-metodolojik ideallerine yaslanmaktadır. Kimi zaman ona karşıttır, çünkü umumiyetle halk İslamı ve dindarlığı³ şeklinde temayüz eden pratikleri yüzeysel bulduğu için göz ardı etmekte veya bazen onları tamamıyla reddetmektedir. Nihayetinde, bilimsellik ideali ile hareket eden ve Kur'an üzerinde eleştirel düşünen entelektüel bir zümre yaratmayı hedeflemektedir. Burada Kur'an, geleneksel inanışların kendisine yüklediği değeri belli ölçüde kapsayan fakat onu bazı yönleriyle de aşan bir akademik *araştırma nesnesi* olarak tasarlanmaktadır. Yine burada kutsal kitap, geç antik döneme ait veya ortaya çıktığı sosyokültürel-tarihsel bağlam hakkında bilgi veren bir *yazılı metin* olması yönüyle öne çıkarılmaktadır. Bu yüzden herhangi bir antik metne hatta diğer kutsal metinlere tatbik edilen eleştirel prosedürlerin Kur'an'a

2 Necmettin Gökkır, *The Application of Modern Critical Theories to the Study of the Qur'an with a Particular Focus on Qur'anic Studies in Turkey Between 1980-2002* (Manchester: University of Manchester, 2004); Burhanettin Tatar, "Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2013), 83-96; Tahsin Görgün, "İlahiyatın Akademik Yapılanması, Bölümleri ve Anabilim Dalları Nasıl Olmalıdır?", *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? -Sorunlar ve Çözüm Önerileri-* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 149-164; Ömer Özsoy, "Türkiye'de Kur'an Hermeneutiği Tartışmaları -Bir Soykütüğü Denemesi-", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak, 2 Cilt (Ankara: Otto, 2015), 223-240; Mehmet Akif Koç, "Batılı Kur'an ve Tefsir Araştırmalarının Türkiye'ye Etkisi Üzerine Bir Deneme", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak, 2 Cilt (Ankara: Otto, 2015), 91-128.

3 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 172.

da uygulanabileceği varsayılmaktadır.⁴ Böylece bilimsel araştırmalar yoluyla ve entelektüel çabalarla onun, beşerî tarihsel bağlamının ortaya çıkartılabileceği ve asli/otantik anlamının keşfedilebileceği en azından bir ideal olarak düşünülmektedir. Burada Kur'an, çağdaş bilimsel-akademik faaliyetlerle ve bazen ilahiyat dışı ölçütlerle insicamlı, kendini yalnızca *literal* anlamıyla ifşa eden bir yazılı metin olarak görülmektedir. Bu vesileyle onun başta tarihsel araştırmalar olmak üzere filoloji, sanat, edebiyat, estetik, folklor, mitoloji, hatta arkeoloji, etnoloji ve antropoloji gibi daha birçok inceleme alanına açık olacağı farz edilmektedir. Nihayet Kur'an araştırmaları, müslim-gayrimüslim fark etmeksizin üniversite kürsülerindeki daha geniş bir uzman sınıfın uğraşı haline gelmiştir. İlahiyat dışı tarihçiler, filologlar, edebiyatçılar, folklor ve mitoloji araştırmacıları, arkeologlar, etnologlar, antropologlar, sanat tarihçileri gibi birçok kimse, *uzman* sıfatıyla Kur'an araştırmalarının eş değer katılımcılar olmuştur. Makale boyunca bu tarz bir Kur'an anlayışını karşılamak için *akademik Kur'an* kavramı tercih edilmiştir.⁵

Bu makale, ilahiyat fakültelerinin kuruluşuna, gelişimine ve yerine dair tartışmaların ve ortaya çıkan kitabiyatın ön bilgisinin okurda olduğunu varsayarak, Kur'an'ın bilhassa üniversite kürsülerinde bir akademik metin olarak ele alınışını konu edinmektedir. Yazının amacı, *akademik Kur'an* mefhumunu üreten kurumsal ve entelektüel bağlamın temel hususiyetlerini tartışmak ve bunların yeni Kur'an araştırmalarına tesirlerini göstermektir. Konunun önemi şuradan kaynaklanmaktadır: Metin boyunca ele alındığı şekliyle böyle bir tabir, bir yandan Türkiye'de Kur'an'ın yorumu konusunda kurumsal değişimin (*medreseden üniversiteye*) somut bir örneğini ifade eder. Diğer yandan ise o, Kur'an üzerine söz söyleme salahiyetini elinde bulunduran zümrenin değişimine (*molladan profesöre*) dair önemli ipuçlarını barındırır.⁶

4 Necmettin Gökkır, "Critical Interpretation of Religious Texts in the West and the Reflection on the Study of the Qur'an", *Milel ve Nihal* 2/2 (2005), 54-63; Asim Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap: Hıristiyan İlahiyatında Tarihsel-Eleştirel Yöntem ve Kitab-ı Mukaddes'in Anlaşılması Sorunu* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021), 7-8.

5 Yasin Aktay, yüksek lisans tezinde, modernleşmenin bir sonucu olarak ilahiyat fakültelerinde sadece Kur'an'ın değil, genel olarak dini bilginin entelektüel bir faaliyet olarak yeniden örgütlenmesi üzerinde durmuştur. Aktay, halihazırda gelinen süreci *dini bilginin akademikleşmesi* olarak tanımlar. Yasin Aktay, *Political and Intellectual Disputes on the Academisation of Religious Knowledge* (Ankara: Middle East Technical University, Yüksek Lisans Tezi, 1993). Ömer Özsoy, benzer bir sosyolojiden yola çıkarak ama farklı bir perspektifle yaptığı değerlendirmesinde, gelinen süreci tasvir etmek için *Çağdaş Kur'an(lar)* tabirini kullanmıştır. Ömer Özsoy, "Çağdaş Kur'an(lar) Üretimi Üzerine -'Karı Dövme' Olgusu Bağlamında 4. Nisâ", 34 Örneği-", *İslâmiyât* 4/1 (2002), 111-114. Mehmet Paçacı ise hemen hemen Özsoy'a yakın bir zaviyeden hareketle hadiseyi, *Çağdaşçı Kur'an* ifadesiyle karşılamayı tercih etmiştir. Mehmet Paçacı, "Bir Yorum Eleştirisi: Çağdaşçı Kur'ân Yorumu Üzerine" (VII. Kur'an Sempozyumu: Kur'an ve Müslümanlar, Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 69-92.

6 Burada *molla* ve *profesör* tabirleri, esasında bir zihniyet karşılaştırmasına imkân tanıdığı ve popüler dilde de çoğunlukla kullanıldığı için birer sembol olarak seçilmiştir. Buna göre, molla sembolüyle, ister kitabî İslam isterse halk inancı bağlamında olsun, dinin geleneksel inanış ve

Bu yüzden, böyle bir sorunun çerçevesinin çizilmesi, zuhur eden sosyolojinin portresinin çıkarılması ve sürecin tartışılması, bugüne kadar birikerek gelen literatüre katkı namına değerlendirilebilir. Kuşkusuz, bu tarz bir sorunu tartışmanın, birçok eksikliği barındıracağı baştan kabul edilmelidir. Ancak bu çalışma boyunca konu, ilahiyat ve kimi zaman dinler tarihi sahasında kalarak kurumsal yapı (medrese-üniversite) ile sınıfsal yapı (molla/hoca-profesör) gibi semboller açısından yapılacak değerlendirmelerle ve Batı ilahiyatında benzer sürece tekabül eden bazı mukayeselerle sınırlandırılmıştır. Esasen, *akademik Kur'an* kavramı da araştırmanın bu sınırlılığını büyük oranda karşılaması dolayısıyla tercih edilmiştir.

Kur'an'ın üniversite kürsülerinde akademik metin olarak anlaşılması ne anlama gelmektedir? Bunun, ilahiyatın *bilim* olarak yükselişiyle ilgisi nasıl açıklanabilir? Artık Türkiye'de, belli bir düşünme erkânı içinde organize edilen dini-kelamî konuların içeriğini ve istikametini üniversite kürsülerindeki *akademisyenler* mi belirlemektedir? Bu durumun, Kur'an'ın tarihsel-eleştirel araştırmalara açık olması anlamına geldiğini söyleyebilir miyiz? Dahası, tıpkı Batı ilahiyatında olduğu gibi süreç, zamanla liberal-eleştirel ve belli ölçüde pozitivist bir ilahiyat yapma tarzına mı gitmektedir? Kur'an'ın akademik bir metin olarak tasarlanması ile liberal ilahiyat tarzı arasındaki bağ nasıl açıklanacaktır? Makale boyunca bu soruların cevabı aranacak ve akademik Kur'an kavramının portresi çizilmeye çalışılacaktır.

Burada akademik Kur'an kavramını, M. C. Legaspi'nin "akademik Kitab-ı Mukaddes" (İng. *the academic Bible*) tabirine referansla kullandığımızı ifade edelim. Legaspi bunu, Aydınlanma üniversitelerinin ilahiyat fakültelerinde Hıristiyan kutsal metninin, akademik bir faaliyet olarak modern yapılar içinde metinleştirilmesi ve yeniden üretilmesi durumunu açıklamak için kullanmıştır.⁸ Batı ilahiyatına ait bir kavramı, Türkiye özelinde kullanmamızın ve tartışmaların merkezine yerleştirmemizin gerekçesi nedir? Türkiye'deki ilahiyatın ve Kur'an çalışmalarının kendine mahsus durumları yok mudur? Akademik Kur'an kavramı, Türkiye şartlarına münhasır tecrübeleri daha baştan yok saymak anlamına gelmiyor mu? Bu sorulara anlamlı cevaplar üretebilmek için Aydınlanma sonrası Batı ilahiyatındaki kutsal kitap anlayışının değişimine ve bunun tarihsel-eleştirel araştırmalarla bağına özetle de olsa temas etmek icap eder.

uygulama biçimlerine belli ölçüde riayet eden ve dini tedrisi bu minval üzere devam ettirmeye çalışan kesimler (*ulema*) sınıfı kastedilmiştir. Profesör sembolüyle ise, modern bilimsel metodolojileri benimseyen ve ilahiyatı da bu yeni akademik araçlar vasıtasıyla dönüştürmeye çalışan sadece liberal ilahiyatçılara gönderme yapılmıştır. Buna karşılık, *medrese* ve *üniversite* tabirleri ise, sembolden ziyade müşahhas kurumsal yapıya işaret etmektedir.

7 Asim Duran, "Kutsal Kitapla Akademik Metin Arasında Kitab-ı Mukaddes", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (28 Kasım 2016), 201.

8 Michael C. Legaspi, *The Death of Scripture and the Rise of Biblical Studies* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 3-26.

1. Batı'daki Durum: Bir Sacra Scriptura'nın Çektikleri

Orta çağdan modern döneme geçişte birçok alanda yaşanan köklü dönüşüm ve yeniden örgütlenme, Kitab-ı Mukaddes'in tüm Hıristiyanlar için ilahi bir kelim olarak birleştirici otoritesini kaybetmesiyle doğrudan alakalı vaziyetler içerir. Burada bariz bir tekâmül dizgisinde değil, belki kaotik bir atmosferde birbirine paralel ilerleyen ama konuya aşına neredeyse herkesin üzerinde ittifak ettiği iki nokta öne çıkartılabilir: İlki, Kitab-ı Mukaddes'in ilahi kelim olarak tahttan indirilmesi ve nihayet modern Batı'nın antik beşerî mirası namına yeni kültürel yapılara ve değerlere münasip biçimde metinleştirilmesidir (İng. *textualization*). Diğeri ise, bununla muvazi şekilde ilahiyatın, modern bir *tarihsel teoloji* ile yeniden organize edilmesi ve belli ölçüde liberal ilahiyat yapma tarzının akademide yaygınlık kazanmasıdır.

Peki, Batı ilahiyatında bu sürece nasıl gelindi? Yeni metin anlayışı ve ilahiyat tarzı nerelerde organize edildi? Sürecin bu noktaya gelmesinde ana aktörler kimlerdi ve hangi bilimsel-metodolojik kriterler onlara rehberlik etti?

Hıristiyan ilahiyatında mevzubahis dönüşümün geriye doğru gidişatını araştıran tarihçi ve ilahiyatçıların ekseriyeti, Reformasyon dönemindeki büyük kırılmaya bilhassa dikkat çekerler.⁹ Buna göre Reformasyon'un yorum nazariyesi, kutsal kitabın yalnızca kendi temelinde ve kendinden hareketle anlaşılabilceğini varsayarak önemli bir değişim başlatmıştır. Bu değişimin temel amacının, kutsal metnin yorumunda geleneğin yani Katolik Kilisesi'nin otoritesini ortadan kaldırmak olduğu pekâlâ bilinmektedir. Bu yolla, gelenek karşısında kutsal kitabın otoritesinin daha da güçleneceği varsayılmıştır. Sürecin, kısa süre sonra Kitab-ı Mukaddes'in Batı dillerine tercüme edilmesiyle neticelenmesinde şaşılacak bir durum yoktur. Dahası, metnin yorumunda muhtemel istismarın önüne geçebilmek için Protestan ilahiyatçıları, kutsal kitap yorumunu hem onun çoğunlukla literal anlamıyla sınırlandırdılar hem de farklı metinler arasında irtibatı sağlayacak bütüncül bir okumayı önerdiler.¹⁰

Buna rağmen reformasyon teolojisi, orta çağ Katolik Kilisesi ile mukayese edildiğinde kendi içinde tutarlı ve yekpare bir yorum prensibi geliştirememiştir. O nedenle gelenek karşısında kutsal kitabın otoritesini güçlendirme projesi, ekseriyetle birbirini tekzip ve hatta tekfir eden metin anlayışlarının doğmasına, (Frye'nın betimlemesiyle) "bir özel yargı ve öznel rölativizm kaosu"na zemin hazırlamıştır.¹¹ Bunun belki de en bariz

9 Gerhard Ebeling, *Word and Faith*, çev. James W. Leitch (London: SCM Press, 1963), 17-26; Scott W. Hahn - Benjamin Wiker, *Politicizing the Bible: The Roots of Historical Criticism and the Secularization of Scripture 1300-1700* (New York: Herder & Herder, 2013), 8-9.

10 Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap*, 24-25.

11 Northrop Frye, *İkili Görüş: Dinde Dil ve Anlam*, çev. Kemal Atakay (İstanbul: Ketebe

örneği, Luther (ö. 1546) reformunu takip eden yüzyıl boyunca yeni kilise bağlamları, mezhep çatışmaları, farklı kültürel atmosferler, değişik dini yönelimler ve entelektüel idealler arasında kutsal kitabın Hıristiyanlar için birleştirici gücünü kaybetmesidir. Reformasyon ile Aydınlanma dönemi arasında vuku bulan muazzam mezhep patlamasına ve sadece Katolik ile Protestan Kilisesi arasında değil irili ufaklı yeni reform kiliseleri arasındaki mezhep çatışmalarına ve savaşlarına dair kısa bir okuma bile sözü edilen duruma kanıt sadedinde anlaşılabilir. Burada kutsal kitap yorumu, çoğu zaman politik-ideolojik çatışmalarda bir dini referans olarak kullanılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Aydınlanma döneminin ilahiyatçıları, tüm bu çatışmalar arasında Hıristiyanlar için artık birleştirici gücünü büyük oranda kaybetmiş bir kutsal kitabı seleflerinden devraldılar.¹²

Haddizatında onların en mühim meselelerinden biri, yüzyıl boyunca devam eden bölünmeler arasında gücü gittikçe zayıflamış bir kutsal kitabı Avrupa için yeniden birleştirici bir maya olarak nasıl ilkah edebilecekleriydi. Bu sorun, farklı dünya görüşlerine sahip kimseleri bir emel etrafında birleştirmiş gözüküyor. Ekseriyeti Fransa'da olmak üzere bazı ateist eğilimlere sahip kişiler hariç tutulacak olursa, dönemin entelektüellerinde bu kaygı üç aşağı beş yukarı belirgindir.¹³ Ancak, kutsal kitabın Katolik prensiplere yeniden geri döndürülmesi birçok kimse için umut vaat edici gözükmemesi hasebiyle ihtimal dışı bırakılmıştır. Çünkü böyle bir teşebbüs, Reformasyon'un geleneği dışarıda bırakan tutumunun aleyhinde Katolik Kilise tarafından *karşı reform* hareketiyle denenmiş ve kısa bir süre Kilise'den ayrılışları yavaşlatmış olsa da nihayetinde başarısız olmuştu.¹⁴ Yaşanan tecrübenin farkında olarak dönemin entelektüelleri, yeni bilimsel ideallere muvafık olacağını varsayarak kutsal metnin modern kültürel yapılarla irtibatını yeniden kurabileceklerine inandıkları yeni bir yere işaret ettiler. Bu yer Aydınlanma üniversiteleriydi. Bu, yazımızın bağlamına münasip Hıristiyan ilahiyatında ikinci büyük kırılmanın başlangıcıdır.

Kabul etmek gerekir ki kutsal kitap araştırması ve yorumunda yetkiyi elinde bulunduran kurumsal yapının Kilise'den üniversitelere geçişi, bugün gelinen noktada artık müspet ve menfi zaviyeden yok sayılamaz hatta geri döndürülemez bazı gelişmelerin husulünü sağlamıştır. İlk olarak, burada kutsal kitap merkezli kelimî münakaşaların yönünün Kilise'nin ruhbanlarının yorumlarından daha çok üniversite kürsülerindeki akademisyenlerin araştırmaları tarafından belirlendiği tahmin edilebilir.¹⁵

Yayınevi, 2022), 28.

12 Legaspi, *The Death of Scripture*, 3-5.

13 Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap*, 30-31.

14 Robert Bireley, *The Refashioning of Catholicism, 1450-1700: A Reassessment of the Counter Reformation* (Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press Ltd., 1999), 25-69.

15 Paul A. Macdonald, *Christian Theology and the Secular University* (London - New York:

Dahası bu kimseler, artık Kitab-ı Mukaddes'i yeni bilimsel ideallere ve yükselen eleştirel anlayışlara hizmet maksadıyla bir *uzman* yetkesiyle okudular ve modern seküler parametreler çerçevesinde yeniden inşa ettiler.¹⁶ Başta filologlar ve tarihçiler olmak üzere farklı dünya görüşlerini temsil eden filozoflar, eleştirmenler, edebiyatçılar, doğa bilimciler, folklor ve mitoloji araştırmacıları hatta hususen on dokuzuncu yüzyılda antropologlar, etnologlar, arkeologlar ve üniversite kürsülerinde eğitim almış daha birçok akademisyen kutsal kitap araştırmalarının yeni öncüleri oldular. Esasında bugün *kutsal kitap uzmanı* diye tabir edilen bir zümrenin doğmasında mevzubahis kurumsal değişimin tesiri büyüktür. İkinci olarak bu dönemde kutsal metin, sözü edilen uzman sınıfın elinde ilahi bir kelim olmasi yönüyle değil, modern Batı'nın beşerî bir mirası olarak yeni bilimsel araştırmalara, rasyonel ve eleştirel muhakemelere açılmıştır. Böylece onun, ilahi yönünden ziyade bilim, sanat, edebiyat, estetik, folklor, karşılaştırmalı kültürel ilişkiler, insanlık tarihi gibi daha nice beşerî yönü öne çıkarılmıştır. Kimi araştırmacıların, Kitab-ı Mukaddes'in bütünüyle Tanrı kelamı olduğuna dair geleneksel kanaatlere şüphe ile yaklaşmalarına karşın, onun sanatsal ve edebi keyfiyetine hayranlıklarını dile getirmelerini, estetik yönünü öne çıkarmalarını bu açıdan anlamak daha münasip olacaktır.¹⁷ Üçüncü olarak, Kitab-ı Mukaddes tarihsel-eleştirel araştırmalara açık hale getirilmiştir. Haddizatında tarihsel-eleştirel yöntem, bir araştırma nesnesi olarak kutsal kitap ile diğer beşerî antik metinler arasında fark gözetmeyen bir ölçütten hareket etmektedir.¹⁸ Onun kutsal kitaba bir araştırma nesnesi olarak yaklaşmasının anlamı buradadır. Dolayısıyla o, öteki metinlere uygulanan eleştirel prosedürlerin bir *metin* (İng. *text*) olarak kutsal kitaba da uygulanabileceğini baştan varsayar. Burada kutsal kitap dışı kaynakların Kitab-ı Mukaddes'in anlaşılmasında ana kriter haline getirildiği görülebilir.¹⁹ Böylece Reformasyon sonrasında üniversite kürsülerinde bir uzman sınıfın kontrolü altında kutsal metni modern kültürel yapılarla uyumlu olarak yeniden inşa etme çabaları, muhtelif disiplinler altında farklı kutsal metin anlayışlarının yaratılmasıyla sonuçlanmıştır.²⁰

Routledge, 2017), 54-63.

16 Kimi yazarlar bu süreci kutsal metnin sekülerleşmesi olarak tanımlamıştır. Scott Hahn - Benjamin Wiker, *The Decline and Fall of Sacred Scripture: How the Bible Became a Secular Book* (Steubenville: Emmaus Road Publishing, 2021).

17 Bunun iyi iki örneği olarak bk. Robert Lowth, *Lectures on the Sacred Poetry of the Hebrews*, çev. G. Gregory (London: T. Tegg & Son, 1835), 18; J. G. Herder, *The Spirit of Hebrew Poetry*, çev. James Marsh (Burlington, VT.: Edward Smith, 1833), 1/21-22.

18 Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap*, 17.

19 Sürecin tarihsel serüveni ve metodolojik temayülleri hakkında bk. Zafer Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?: Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020), 131-332.

20 Michael C. Legaspi, "Merely Academic: A Brief History of Modern Criticism", *What is Bible?: The Patristic Doctrine of Scripture*, ed. Matthew Baker - Mark Mourachian (Minneapolis:

Yazımızın ana temasına sadık kalarak burada cevabını aramamız gereken soru, Hıristiyan ilahiyatının tüm bu gelişmelerden nasıl etkilendiğidir. Diğer bir ifadeyle, mevzubahis kırılmalar ve dönüşümler, ilahiyatçı akademisyenleri nelere mecbur kılmıştır?

Belki de bu hususta en önemli yenilik, mevzubahis gelişmelerin yarattığı yeni sorunlar karşısında geleneksel ilahiyatın yeterli olmadığı düşünülmesidir. Görebildiğimiz kadarıyla dönemin ilahiyatçıları genel kanı şuydu: Yahudi ve Hıristiyan ilahiyatı, artık modern araştırmalarla varılan sonuçları yok saymayı göze alamaz. Bunun için yeni bir teolojiye ihtiyaç vardır. Nihayetinde bu, sadece bilim adına değil, aynı zamanda Yahudi ve Hıristiyanlığın devam edebilmesi için de yapılmalıdır. O sebeple tıpkı kutsal kitap araştırmalarında olduğu gibi ilahiyatın da üniversiteler bünyesinde yeniden organize edilmesi gerektiğine dair ortak ideal bu dönemde çok belirgindir. Şu hâlde, 1815 yılında, Berlin Üniversitesi'nde F. Schleiermacher'ın (ö. 1834) öncülüğünde bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulması, ardından bunun Avrupa'nın birçok bölgesine yayılması tam da mevzubahis gelişmelerle uyumluluk arz eder. Öte yandan, ilahiyatın üniversitelerde bulunması kararı, bu müesseselerin bilim yapma tarzlarına ve kuruluş emellerine riayet etmeyi kabullenmek manasına da yorumlanabilir.²¹ O zaman Schleiermacher'ın üniversite mihraklı ilahiyatın çerçevesini çizirken onu, "pozitif bilim" (Alm. *positive wissenschaft*) diye tanımlamasına şaşırılmamalıdır.²² Dahası, tıpkı kutsal kitap araştırmalarında olduğu gibi ilahiyatın organize edilmesinde üniversite kürsülerindeki *profesörlerin* öne çıkması da pekâlâ anlaşılabilir bir durumdur.²³ Netice itibarıyla buradan akademik disiplin namına bilimsel-entelektüel ve liberal-eleştirel bir ilahiyata geçiş hızlı olmuştur. Çünkü üniversiteler, dinin daha çok bilimsel araştırmalarla ve eleştirel muhakemelerle oluşturulmuş rasyonel bir yorumunu talep eder. Bu da on dokuzuncu yüzyıldan başlayarak Birinci Dünya Savaşı krizine kadar umumiyetle liberal ilahiyatçılar tarafından temsil edilmiştir. Mesela on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Almanya'da *Yahudilik Bilimi* (Alm. *Wissenschaft des Judentums*) isimli topluluk etrafında bir araya gelen ilahiyatçılar bunun tipik örneğidir. Bu topluluğun üyeleri arasında Kur'an çalışmaları nedeniyle İslam dünyasında da yakinen tanınan Abraham Geiger (ö. 1874) gibi isimler de vardı. Küçük bir kısmı müstesna bu kimseler, ilahiyatı akademik bir faaliyet olarak yorumladılar ve onun bir *bilim* olarak ehemmiyetine vurgu yaptılar.²⁴ Diğer

Fortress Press, 2016), 188-195.

21 Özsoy, "Bir Bilim Olarak 'İlahiyat'ın İmkân ve Sınırları", 391.

22 Burada Schleiermacher'ın ilgili tanımlamayla, ilahiyatın pratik yönüne dikkat çekmek istediğini belirtelim. Friedrich Schleiermacher, *Brief Outline of the Study of Theology*, çev. William Farrer (Edinburg: T. & T. Clark, 1850), 91. Ayrıca bk. Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap*, 135.

23 Robert Anderson, *The Bible and Modern Criticism* (London: Hodder and Stoughton, 1905), 28.

24 George Y. Kohler, "Theology as a Discipline of the Wissenschaft des Judentums (1830-1910)

bir örnek topluluk ise, yüzyılın sonlarında bilhassa Hıristiyan ilahiyatçıların oluşturduğu *Din(ler) Tarihi Okulu* (Alm. *Religionsgeschichtliche Schule*) üyeleridir. Bu topluluğun önemli bir kısmı Türkiye’de ilahiyat akademisinin yakinen tanıdığı isimlerdir ve haklarında gerek çeviri gerekse telif eserler yoluyla ciddi bir literatür de oluşturulmuştur. Örnek olarak sunulan iki topluluğun ilahiyata yükledikleri misyon neredeyse Schleiermacher’ın yolunu takip eder. Buna göre, Yahudi ve Hıristiyanlığın modern çağ için hala geçerli olduğunu göstermenin en münasip yolu, bu dinlerin beşerî tarihsel tekamülünü gösterecek yeni bir ilahiyat yapmaktan geçmektedir. Bu ise modern Batı’nın sosyokültürel yapıları ile Yahudi ve Hıristiyan gelenekleri birleştirmekle mümkün olabilir. Böylece ilahiyat, en azından bilimsel bir araştırma alanı olarak entelektüel faaliyet yapmak isteyenler ile gündelik hayatlarında dinini yaşamayı arzu eden kimseler arasında bir bağ kurmayı başarabilir.²⁵

İlahiyatın üniversite kürsülerinde bilimsel faaliyet olarak liberal ilahiyatçılar tarafından organize edilmesinin burada özetle sunmak zorunda kalacağımız bazı etkileri olmuştur. İlk olarak ilahiyatın bu yeni temsilcileri, geleneksel teoloji karşısında, tarihsel-eleştirel araştırmalardan beslenen bir tarihsel teolojiyi teşvik ettiler. Bu dönemde *Kitab-ı Mukaddes’e Giriş*, *Eski Ahit’e Giriş*, *Yeni Ahit’e Giriş*, *Yahudi Tarihi*, *Hıristiyanlık Tarihi*, *Dogma Tarihi*, *Tarihsel İsa Araştırmaları* gibi daha birçok araştırma alanı neşvünema bulmuştur. Bilâl Gökür’ün daha önce fark ettiği üzere, yakın dönemlerde müstakil disiplin olarak ortaya çıkan ve oryantalistler tarafından ilk defa kullanılan *Kur’an Tarihi* çalışmaları da bu atmosferden ciddi tesirler taşımaktadır.²⁶ İkinci olarak, üniversitelerde tertip edilen yeni ilahiyat tarzı, hususen Hıristiyan dininin rasyonelleştirilmesinin bir enstrümanı olarak kullanılmıştır.²⁷ Yahudi ve Hıristiyanlığın modern kültürle bağını kurabilmek için bu zorunlu görülmüştür. Üçüncü olarak, bu dönemde öne çıkan liberal ilahiyatçılar, Kilise ile bağlarını tamamen koparmamalarına rağmen, bu ilişkiyi daha çok dolaylı yoldan sürdürmüşlerdir. Buna karşın, onların modern *devlet* ile olan ilişkileri daha derindir. Dolayısıyla üniversite kürsülerinde örgütlenen yeni ilahiyat projesi, Kilise’den ziyade devletin kontrolü altında bir teoloji ihtiyacını karşılar. Yahut o, Kilise ile devletin yerleşik dini anlayışları üzerinde bir

– An Overview”, *A Journal of Jewish Philosophy & Kabbalah* 88 (2019), 70.

25 Kohler, “Wissenschaft des Judentums”, 70-73.

26 Bilâl Gökür, “Modern Dönemde Kur’an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur’an’ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 9-28.

27 Johannes Zachhuber, “Christian Theology as a Rationalization of Religion: The Case of the Nineteenth-Century Research University”, *Rationalization in Religions: Judaism, Christianity and Islam*, ed. Yohanan Friedmann - Christoph Marksches (Berlin - Boston: De Gruyter, 2018), 156-177.

denge oluşturmayı hedefler.²⁸ Bunu da daha çok devletin kontrolü altında yapar. O nedenle dönemin liberal ilahiyatçılarının, teolojyi Kilise'nin elinden büyük oranda alarak devletin eline teslim ettiklerini söylemek mübalağalı bir yargı olmaz. Bunun en somut örneği, yirminci yüzyılda her iki dünya savaşında Alman ordusu tarafından bir motivasyon aracı olarak kullanılan “Tanrı Bizimle” (Alm. *Gott mit uns*) sloganıdır. Bu sloganı üretenler, üniversite kürsülerindeki ilahiyatçılardı ve bunu Matta İncili'nde geçen bir ifadeden devşirmişlerdi.²⁹ Bunlarla alakalı biçimde son olarak yeni ilahiyat projesinin, yayılmacı olduğu da söylenebilir. Zira hem millet yaratma çabasına hizmet eden bir teoloji ihtiyacını karşılamaktadır, hem bunun Hıristiyanlıkla ilişkisinin reddedilemez olduğunu vurgulamaktadır hem de diğer milletler ve dini gelenekleri bu teoloji üzerinden okumayı teklif etmektedir.

Batı ilahiyatına dair yukarıda özetle aktarılan bilgilerin Türkiye'deki ilahiyat akademisiyle münasebeti nasıl kurulabilir? Kurumsal açıdan ve entelektüel yönelimler bakımından bir mukayese yapabilir miyiz? Nihayet, ilahiyatın üniversite kürsülerinde akademik bir faaliyet namına organize edilmesinin Kur'an araştırmalarına etkisi nasıl gösterilebilir?

2. Türkiye'deki Durum: Medreseden Üniversiteye/Molladan Profesöre

Şüphesiz Türkiye'de ilahiyatın ve yarım asırdan daha uzun süredir ilahiyat fakültelerinde örgütlenen Kur'an araştırmalarının, Avrupa müktesebatından biraz farklı olarak kendi tecrübelerinden ilham alan hususiyetlerinin olduğu baştan kabul edilmelidir. Batı tecrübesi (hatta buna İslam ülkelerini de dahil edebiliriz) ile mukayese edildiğinde Türkiye'de ilahiyatın ve dini araştırmaların yeri, bir taraftan devrim niteliğinde radikal denilebilecek keskin kırılmalarla belirlenmiştir. Diğer taraftan o, bazı hususlarda kimi zaman romantik-tepkisel, kimi zaman korumacı ve savunmacı ama dini pratikleri öne çıkardığı için halk ile bağı daha güçlü bir geleneksel din anlayışını devam ettirmesiyle öne çıkar. İlk başlarda çelişkili olduğu izlemine veren bu durumun, Cumhuriyet Türkiye'si'nin çok yönlü süreçleriyle derin bağları bulunmaktadır. O halde, bu ikircikli süreç üzerinde biraz durmalıyız.

Burada devrim niteliğinde radikal bir kırılmadan bahsediyoruz. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi özel bir tecrübeye sahibiz. Din eğitimiyle veya ilahiyat meseleleriyle şöyle ya da böyle meşgul olan herkesin aşına olduğu üzere mezkûr kanunun en azından zahirdeki temel gayesi; eğitimde

28 Johannes Zachhuber, “What is Theology? Historical and Systematic Reflections”, *International Journal for the Study of the Christian Church* 21/3-4 (01 Aralık 2021), 11.

29 Matta 1:23. Jakobus M. Vorster, “‘Gott mit uns’: Reflections on Some Partisan Theologies”, *HTS Theologies Studies/Theological Studies* 75/1 (2019), 1-9.

ikili ya da çok başlılığı, dağınıklığı ortadan kaldırarak devletin kontrolü altında onu yeniden organize etmekte. Tabiatıyla, ilahiyat ve dini tedris de bu gelişmelerden ciddi şekilde etkilenmiştir, hala etkilenmeye devam etmektedir. Belki de en önemli etkilerden biri, İsmail Kara'nın dikkat çektiği üzere, mevzubahis kanunun meşruiyetinden hareketle birleşmenin, bir uzlaşma yoluyla değil iki kurumsal yapıdan birini yani medreseleri ortadan kaldıran tek taraflı bir çözümle neticelenmiş olmasıdır. Doğal olarak medrese ve onunla alakalı kabul edilen dini görüşler, temayüller, söylemler ve pratikler en iyimser ifadeyle aşağıya çekilmiş ve seyreltilmiştir. Dolayısıyla, 1924 sonrası itibarıyla medreselerin ve ardından tekkelerin en azından resmîyette kapatılmasından sonra nizami olarak ve orta-lise-yüksek tahsil-ihtisas düzeyinde din eğitimi verecek kurumların neredeyse kalmayıp, modernleşme süreçlerinin bir parçası olan Din Derslerinin de giderek daralması ve 1930'lu yılların başlarında da tamamen ortadan kalkması beklenen süreçle uyumluluk arz eder.³⁰ Nihayetinde bu da bir çözümdür ve devrimlerin ruhuyla uyumludur, denilebilir. Ancak bunun, kısa bir süre içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aktif varlığına rağmen Türkiye'de hem üst bir dini söylem ve kimlik oluşturmaya hem de halk nezdinde dini temayüllerin ve pratiklerin uygulanmasına yönelik bir boşluk yarattığı da kabul edilmelidir. Uzun yıllardır, zuhur eden boşluğun Türkiye'deki gündelik dini yaşama tesirine dair farklı cenahlar tarafından lehte ve aleyhte çok şey yazılmıştır; meselenin sosyolojik veçhesi hakkında ciddi tartışmalar yapılmıştır.

664 | db

Literatüre giren bilgiler ve tartışmalar bize şunu göstermektedir: Mütedeyyin halk nezdinde, dini alanın ve ihtiyaçların daraltılması şeklinde seyreden bu boşluk kabul edilebilir değildir; artık sürdürülebilir de gözükmemektedir. Bu yüzden hem pratik dini ihtiyaçların teminini hem de bunun sürdürülebilir olmasını sağlayacak bir yüksek dini ihtisas kurumunun tesis edilmesine ilişkin halktan gelen taleplerin doğrudan veya dolaylı şekilde bürokrasiye ulaşması anlaşılabilir bir durumdur. Ayrıca, dönemin bürokratlarının bu kaygıları, kendi bakış açılarına göre revize ederek bir çözüm arayışına giriştikleri de ilgili tartışmalardan çıkartılabilir.³¹ Şu halde meselenin, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan yaklaşık yirmi beş yıl sonra 1949 yılında Ankara'da bir İlahiyat Fakültesi'nin kuruluşuyla neticelenmesine şaşırılmamalıdır.³² Gerçi, biraz daha geriye gidersek, hem Osmanlı modernleşmesinin bir parçası olarak Dârülfünûn bünyesinde bir ilahiyat bölümünün açılması hem de Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu müteakip, 1925 yılında 3 yıllık bir İlahiyat Fakültesi ile ayrı bir İslam

30 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 2/209-211.

31 Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: DEM Yayınları, 2014), 85-126.

32 Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 6 (1999), 255-268.

Tetkikleri Enstitüsü'nün kurulması teşebbüsleri olmuştu.³³ Uzun vadeli olmayan bu teşebbüsler, yüksek dini tedrisin medreselerin elinden alınıp üniversitelerin akademik kürsülerine tahsis edilmesinde önemli bir aşama olarak kabul edilebilir. Çünkü üniversitelerin bilimsel ve metodolojik yönelimleriyle uyumlu bir yüksek dini ihtisasın zaruretine dair en azından entelektüeller nezdinde ilk yoğun münakaşalar bu döneme tekabül eder. Örneğin, klasik İslam metinlerini pozitif bilimlerdeki yeni gelişmeler, metodolojik yönelimler ve felsefi temayüller hesaba katılarak tetkik etmek; dinin daha çok sosyal ve tarihsel seyrini vurgulayan bir araştırma tarzını takip etmek; nihayet, bunlardan hareketle devletin milli ideallerine hizmet eden yüksek din mütehassısları yetiştirmek ve bir dini kelam geliştirmek, bu tartışmalarda ilahiyat araştırmalarına ve eğitimine yüklenen önemli misyonlardı.³⁴ Yine de bu dönemde üniversiteler bünyesinde bir dini eğitim, kendini medrese merkezli geleneksel dini söylem ve tedristen tamamen koparmamıştı. Belki de bu yüzden yeni ilahiyat projesi uzun soluklu olamadı; İlahiyat Fakültesi ile İslam Tetkikleri Enstitüsü kısa bir süre sonra kapatıldı; bazı endişeler gerekçe gösterilerek üniversitelerde yüksek dini eğitim projesine ara verildi. Fakat, ona yüklenen yeni misyonlar, entelektüeller ve bürokratlar arasındaki artan münakaşalarla yeni bir fakültenin kurulmasına kadar yenilenecek ve bazı bakımlardan daha da radikalleşerek devam etmiştir.

Uzun bir fasıladan sonra Ankara'da, üniversite bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasında daha önceki teşebbüslerin ve tecrübelerin mühim yeri yadsınamaz. Ancak kurulan yeni fakültenin önceki teşebbüslerden konumuzu ilgilendiren yönüyle farkı şuradadır: Dönemin bürokratları ile entelektüelleri arasındaki yazışmalara ve meclis tartışmalarına bakıldığında kurumsal açıdan medrese merkezli geleneksel dini eğitim anlayışına dönüşe dair bir temayülün olmadığı görülebilir. Bilakis, devletin gözetimi altında, üniversiteler bünyesinde bilimsel ve eleştirel ideallerden hareket eden çağdaş bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulması hem teşvik edilmiş hem de sadece kurumsal açıdan değil, zihniyet olarak da medreseye dönüşe hiçbir suretle açık kapı bırakılmamıştır. İlahiyat eğitimine yüklenen misyonlar, dönemin siyasi atmosferine uygun olarak müşahhas ve net biçimde yeniden belirlenmiştir. Buna göre siyasi açıdan, İlahiyat Fakültesi'nin ve burada oluşturulacak yeni ilahiyat tarzının Cumhuriyet devrimleriyle, laiklik ilkesiyle ve devletin milli idealleriyle çelişmemesi ısrarla vurgulanan hususlardandır. Kurumsal açıdan, tıpkı

33 Mahmut Kaya, "İslâm Tetkikleri Enstitüsü", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001), 23/56-57; Zeki Salih Zengin, *Medreseden Darülfünûna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi* (Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2019), 110-134.

34 Zengin, *Medreseden Darülfünûna*, 136-141. Ayrıca meclis zabıtları için bk. Ali Arslan, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/13 (01 Haziran 2007), 21-28.

Batı'da olduğu gibi yüksek dini tedrisin ve dini araştırmaların organize edildiği yer olarak üniversite kürsülerine işaret edilmiştir. Dini amaç açısından, İslam'ı batıl inançlardan ve hurafelerden temizleyecek; din istismarıyla ve irticayla mücadele edecek, İslam kelamına ait konuları ve genel olarak ilahiyatı pozitif bilimlerle uyumlu ve rasyonel şekilde yeniden sistematize edecek aydın din adamının önemine dikkat çekilmiştir. Hatta, *dinde reform* gibi daha radikal, ama yaygın bir kabul görmeyen amaçlar da burada zikredilebilir. Bilimsel-entelektüel gaye ve müfredat açısından ise, İslam'ın temel kaynaklarını ve İslam klasik metinlerini, Batı'da kabul görmüş ilmi kaidelere göre ele alan bir tarihsel-eleştirel araştırma tarzı vurgulanmıştır. Buna göre, dinin daha çok sosyal ve tarihsel tarafına dikkat çeken, temel İslami ilimlerin tarihine has bir araştırma tarzını benimseyen, kelimî meseleleri diğer dinlerle mukayeseli biçimde tetkik eden, özellikle hadislerin otantikliği sorununu tartışmaya açan ve eleştirel kaynak analizlerini yapan, felsefenin ve din bilimlerinin ağırlıkta olduğu bir ilahiyat yönteminin müfredat olarak benimsenmesi en azından bir ideal olarak öne çıkarılmıştır.³⁵

Türkiye özelinde aktarılan bilgilerin, Batı ilahiyatına dair bir önceki başlıkta dile getirdiğimiz süreçlerle bağı nedir? Bu meyanda ne tür karşılaştırmalar yapabiliriz?

666 | db

Elbette, ele aldığımız konu açısından burada mukayese yapmamıza imkân tanıyan bazı noktalar kolaylıkla fark edilebilir. İlk olarak, kurumsal açıdan medreseden üniversiteye geçişe ve bundan kaynaklanan esaslı değişime dikkat çekilebilir. Buna göre, artık gerek İslam gerekse diğer dinlerle ilgili araştırmalar üniversitelerde organize edilecektir ve dini eğitimin çerçevesi buralarda belirlenecektir. Tıpkı tarih, filoloji ve diğer bilimler gibi dini-kelamî konular, bir *uzman* yetkisiyle buradaki akademisyenler veya buralarda yetişmiş entelektüeller tarafından açıklanacak ve sistematize edilecektir. Halk da burada açığa kavuşturulan konuları günlük yaşamında tatbik edecektir. Böylece artık, ister yeni bir başlangıç isterse bir geçiş olarak kabul edilsin, ilahiyatla ilgili meselelerin vuzuha kavuşturulduğu yerler *medreseler* değil devletin üniversiteleridir. Din hakkında konuşma salâhiyetini elinde bulundurması gereken zümre ise bundan böyle (sembolik ifadesiyle söylersek) *mollalar* değil üniversite kürsülerinin *profesör*leridir. Çünkü Türkiye'de yüksek din öğretimi tarihi boyunca ilahiyat fakülteleri bünyesinde açılan bölümlerin birçoğu, bilimsel/dini bilgi üretme amacıyla ortaya çıkmıştır.³⁶ Tam da

35 İlahiyat Fakültesi'nin kuruluşunda dönemin entelektüelleri ile bürokratları arasında yapılan tartışmaların ve meclis oturumlarının, ilk elden ve daha tafsilatlı bilgileri için bk. Kara, *Bir Mesele Olarak İslâm*, 2/356-371.

36 Muhammet Mustafa Bayraktar, "Dârü'l-Fünûn'dan Günümüze Türkiye'de İlahiyat/İslâmî İlimler Fakültelerinin Akademik Yapılanma Sorunu Üzerine Bir İnceleme", *Eskiyeni* 47 (25 Eylül 2022), 456.

burada bir önceki başlıkta temas ettiğimiz, Schleiermacher'ın ilahiyatı bir *pozitif bilim* olarak tanımlaması önem arz eder. Hatırlanacağı üzere Schleiermacher, bu tanımlamayla ilahiyatın pratik yönünü vurgulamak istemişti. Şu hâlde, Hıristiyan ilahiyatı kiliselerde değil, bilimsel bir faaliyet namına üniversitelerde örgütlenecektir. Halk da burada öğretilen din anlayışından günlük yaşamında faydalanacaktır.³⁷ Dolayısıyla hem Batı'da hem de Türkiye'de ilahiyatın bir bilim olarak organize edilmesindeki ana motivasyon, geleneksel ilahiyat yapma tarzının çağdaş sorunların çözümünde yetersiz kaldığının düşünülmesidir. Böylece ilahiyatın üniversite kürsülerine aktarımının, dini-kelami konuların geleneksel ele alınmış biçimlerinin yarattığı durağanlığı yahut yavaş yavaş çöküşü ortadan kaldıracak ve toplumu daha yüksek bir gelişmeye hazırlayacak güçlü bir patlamayı temsil ettiği varsayılmıştır. İslam'ın insanlık için hala geçerli olduğunu kanıtlamanın ve beşerî tarih içindeki özel yerini göstermenin hakiki yolunun, ilahiyatın bu yeni örgütlenmesinden geçtiği düşünülmüştür.

İkinci olarak, yüksek dini ihtisasın geleneksel kurumların elinden alınarak yeniden biçimlendirilmeye çalışıldığı da burada görülebilir. Başka bir ifadeyle, üniversitelerde örgütlenen ilahiyat projesinden, buralardaki kürsülerin bilimsel kriterlerine riayet eden bir teoloji ihtiyacını karşılaması beklenmiştir. Batı ilahiyatında bu durum, liberal ilahiyatçılar tarafından temsil edilmiştir. Bu anlamda (Schleiermacher'den dolayı Almanya özelinde konuşacak olursak) onlar, ilahiyatı modern Alman devletinin ve ulusunun dünya tarihindeki özel yerini dini araştırmalar vasıtasıyla açıklayan bir saha olarak gördüler. Esasında *liberal teolojinin* görevi, ilahiyatın bu gayeye hizmet edecek şekilde düzenlenmesinin entelektüel yolunu açmaktır. Bunu yapmak için, öncelikle kutsal kitabın ve Hıristiyanlığın, tarihsel-eleştirel yöntemin olanakları içinde modern Avrupa'nın tarihsel ve kültürel mirasıyla bağını göstermek icap etmiştir. Türkiye'de Ankara'da bir İlahiyat Fakültesi'nin kuruluşundaki münakaşalarda benzer amaçların zikredildiği görülebilir. Bu yüzden Türkiye'de de yaklaşık yarım asırdan uzun süredir bir liberal-eleştirel teolojinin, bu fakültelerin kürsülerinde gittikçe yaygınlık kazanması beklentilere ve sürece uygunluk arz eder. Hatta liberal ilahiyatçıların zihniyet olarak devletin kurucu unsurlarıyla ve idealleriyle münasebetinin, geleneksel dini söylem ve kurumlarla ilişkisine kıyasla daha yakın olduğu söylenebilir. Bunun tipik örneği ise, son yıllarda yaygın şekilde kullanılan “merdiven altı din eğitimi ve dindarlık” şeklindeki söylemdir. Bu söylem, ilahiyat fakültelerindeki akademisyenlerce üretilmiştir. Serimlediğimiz görüş açısından bu, dini tedrisin yalnızca devletin kontrolü altında ve onun kurucu emelleriyle uygun olarak üniversitelerde örgütlenmesi gerektiğini ima eder.³⁸ Tabiatıyla din hakkında

37 Schleiermacher, *Brief Outline of the Study of Theology*, 91-92.

38 Devletin kontrolü altında bir ilahiyatın, akademik faaliyet olarak organize edilmesiyle ilgili değerlendirmeler için yakın zamanda yayınlanmış şu iki makaleye bakılabilir. Cemal Tosun,

konuşma salâhiyetinin, yalnızca üniversite kürsülerindeki akademisyenlere veya buralarda yetişen ilâhiyatçılara ait olduğu varsayılmıştır. Ayrıca bu söylem, geleneksel dini tutumların, yeni ilâhiyat projesi kapsamında gözden geçirilmesi gerektiğini; nihayet, üniversite kürsülerinin bilimsel-entelektüel tutumlarıyla mutabık olmayan ama bir şekilde halk nezdinde karşılık bulan tüm söylem ve pratiklerin dışarda bırakılması lüzumunu da ima etmektedir. Tıpkı Batı’da olduğu gibi, Türkiye’de de liberal ilâhiyatçılar, halihazırdaki sürecin ehemmiyetini göstermenin bir yolu olarak Kur’an ve hadisler gibi temel İslami kaynakların yeni araştırmasını önermişlerdir. Bu ise çoğunlukla, saf entelektüalizmin ve bilimselliğin amaç edinildiği, ilâhiyat dışı araştırma tarzlarının organize edici bir güç olarak işin içinde olduğu araştırma biçimleri tarafından temsil edilmiştir.³⁹ İleriki başlık altında bunun, Kur’an’ın bir *yazılı metin* olarak ilâhiyat dışı araştırma tarzlarına açık hale getirilmesiyle bağına temas edeceğiz.

Üçüncü olarak, İlahiyat Fakültesi’nin kuruluşundaki tartışmalarda bazı entelektüellerin ve bürokratların Batı ilâhiyat tecrübesine ısrarla atıf vermelerine de dikkat çekebiliriz. Bu önemlidir; çünkü ilgili atıfların içeriği, Batı’yla karşılaştırmamıza imkân tanıyan bazı bilgiler içermektedir. Bu atıflarda bilhassa Protestan ilâhiyat fakülteleri hem üniversitelerde örgütlenmeleri yönüyle hem metodolojik bakımdan tarihsel-eleştirel araştırmalara açık olmaları hasebiyle hem modern bir liberal teolojiye imkân tanımalarından ötürü hem de müfredat açısından model olarak öne çıkarılmıştır.⁴⁰ Çünkü İslam dininin bir Protestan yorumunun, “dinde reform” gibi radikal beklentilere veya en azından “dini düşüncede aydınlanma” ideallerine hizmet edebileceği varsayılmıştır. O zaman bunun gerçekleştirilebileceği yerler olarak üniversite kürsülerine işaret edilmesi sözü edilen beklentilerle uyumluluk arz eder. Diğer taraftan, Protestan fakültelerindeki liberal ilâhiyatçıların Kilise’den daha çok modern devletle olan bağı hakkındaki yukarıdaki bilgiler, Türkiye’deki dönemin bürokratlarının Protestan hareketleri ve fakülteleri öne çıkarmalarının ana motivasyonunu oluşturur. Ayrıca bu fakülteler, kutsal metinle olan ilişkilerini ilâhiyat dışı araştırmaların sonuçlarına dayandırmaları dolayısıyla da referans olarak kullanılmıştır. Burada modern tarih biliminin

“Üniversitede İlahiyat: Bilim Teorisi ve Sosyal-Politik Temellendirme Açılımlarından Bir Değerlendirme”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (22 Haziran 2022), 11-24; Şeref Göküş vd., “The Possibility Of The Faculty Of Theology Under The Roof Of A Research University”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/2 (30 Eylül 2022), 771-775.

39 Türkiye’de bir İlahiyat Fakültesi’nin resmi olarak kurulmasını müteakip yoğun tartışmaların yaşandığı yıllarda Ali Fuat Başgil (ö. 1967) halihazırdaki durumu, din tenkitçiliği olarak tanımlamıştır. Ali Fuat Başgil, *Din ve Lâiklik* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2007), 276.

40 Necmettin Gökçür, “Turning Face Toward the West: The Transformation of Qur’anic Studies in Turkey”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), 98; Kara, *Bir Mesele Olarak İslâm*, 2/354. Ayrıca fakülte kadrosunun uluslararası yapısı da bu bağlamda değerlendirilebilir. Bk. Aktay, *The Academisation of Religious Knowledge*, 55-57.

veya tarih yazıcılığının, diğer bilimsel ve metodolojik yönelimlerden daha fazla biçimde öne çıkarıldığı da görülebilir. Çünkü on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Almanya'da liberal ilahiyatçılar, ilahiyat dışı tarih yazıcılığının verilerini Hıristiyan kutsal metnin modern Avrupa'nın kültürel yapılarıyla derin münasebetini gösterecek bir maya olarak kullanmışlardır. Modern kültürel yapılar açısından bakıldığında, tarih ve teoloji arasındaki ilişkinin derin olduğu söylenebilir. Şu hâlde, Türkiye'de ilahiyatın kuruluşunda tarih bilimine özel dikkat çekilmesi; kurulacak yeni fakültenin müfredatında dini-kelami konuların ekseriyetle tarihsel yönüne ihtimam gösterecek derslerin konulmasında umulmayan bir vaziyet yoktur. Teklif edilen derslerin ismine ve içeriğine bakıldığında bu kanaat rahatlıkla görülebilir.

Kuşkusuz bu meselelerin, 1933 yılında üniversite reformu için Türkiye'ye davet edilen Albert Malche'ye (ö. 1956) kadar giden bir geçmişi bulunmaktadır. Malche, ilahiyatın bir fakülte olmaktan ziyade, Edebiyat Fakültesi bünyesinde *İslam Tarihi, Felsefesi ve Dini* adıyla bir şube haline getirilmesini teklif etmişti.⁴¹ Malche'nin bu teklifinin bizim açımızdan önemi, tarih ve ilahiyatın ortak hareket ettiği veya tarih biliminin organize edici işleve sahip olduğu bir ilahiyat programını savunmuş olmasıdır. Onun teklifi bütünüyle uygulanmamıştır; ancak, tarih ve ilahiyatın münasebetine dair vurgusu, yaklaşık yirmi yıl sonra Ankara'da kurulacak İlahiyat Fakültesi'nin programında belirgin biçimde ortaya çıkmıştır. Müfredata konan, örneğin, *İslam Tarihi, İslam Mezhepleri Tarihi, Dinler Tarihi, İslam Sanatları Tarihi, Tasavvuf Tarihi* gibi bazı dersler, bugün gelinen noktada tıpkı Batı ilahiyatında olduğu gibi müstakil araştırma alanları haline gelmiştir. Sonradan ve günümüzde müfredatta zorunlu veya seçmeli olarak bulunan *Tefsir Tarihi, Kur'an Tarihi, Hadis Tarihi, Fıkıh Tarihi, Kelam Tarihi, İslam Felsefesi Tarihi* gibi daha birçok araştırma alanı neşvünema bulmuştur. Tüm bu dersler, sadece bir ders ismi olmaktan öte dini-kelami meselelerin nasıl ele alınması, araştırılması ve yorumlanması gerektiğine dair yeni bir zihniyete de işaret etmektedir. Buradan, tıpkı Batı ilahiyatında olduğu gibi Türkiye'deki ilahiyat akademisinde, bir *tarihsel teolojiye* geçiş mütemediyen ve hızlı olmuştur. Ayrıca aktarılan tüm bu hususların Kur'an'ın akademik bir metin olarak yeniden tasarlanmasıyla muhtemel bağları da bulunmaktadır. İleriki başlık altında buna da değineceğiz.

Fakat, Türkiye'de ilahiyat fakültelerinin kuruluş ideallerine ve ondan beklenen şeylere dair resmettiğimiz bu tablo, ilahiyatın tek yönlü yani liberal ve tarihsel-eleştirel bir zaviyede ilerlediğini ima etmiyor mu? Bu durum, yazının *Giriş* bölümünde dile getirdiğimiz, "ilahiyatın tabiatı gereği tek yönlü bir teoloji üretmediği"ne dair yargımızla çelişmiyor mu? Bugün gelinen noktada Türkiye'de, sayısı yüzü bulan ilahiyat

41 Kara, *Bir Mesele Olarak İslâm*, 2/354; Zengin, *Medreseden Darülfünûna*, 166-168.

fakültesinde geleneksel din anlayışlarını sürdüren ilahiyatçıların varlığına (belki çokluğuna) rağmen, meseleyi bu tarz bir kurguda toparlamamızın gerekçesi nedir?

Evet, Türkiye’de ilahiyatın tek yönlülüğüne dair bir vurgu acelecilik olacaktır. Çünkü ilahiyat, doğası gereği tek istikametli bir yönelişe imkân tanımaz. Çoğu zaman siyasi otoritenin kontrol ediciliğine rağmen vakıa büyük oranda böyle olmuştur. Dahası Türkiye’de ilahiyat fakültelerinde dahi, en azından bir zihniyet olarak geleneksel din anlayışını ve teolojik duruşu devam ettiren zümrelerin varlığı da pekâlâ bilinmektedir. Bu başlığın ilk paragrafında, Türkiye’de ilahiyatın yerinin belirlenmesinde devrim niteliğinde bir kırılmayı öne çıkarırken, aynı zamanda geleneksel din anlayışlarının ve temayüllerin hala güçlü bir şekilde varlığını devam ettirdiğine dair ikircikli duruma dikkat çekmemizin anlamı buradadır. Yani, üniversitelerin idealleri ve metodolojik yönelimleriyle tam mutabık olmayan belki radikal veya tutucu denilebilecek bir ortodoks dini söylem bile yine aynı üniversitelerin kürsülerinde kendine yer bulabilmiştir. Çelişkili gözükken bu vaziyet, Türkiye’nin hususi şartlarına ve sosyolojisine uygundur. Burada örneğin, 1959 yılında Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı Yüksek İslâm Enstitülerinin ve 1971 yılında Atatürk Üniversitesi bünyesinde İslami İlimler Fakültesi’nin kurulması, ardından bu enstitülerin ve fakültenin 1982 yılında ilahiyat fakülteleriyle birleştirilmesi sürecini, söz konusu teolojik çeşitliliği sağlayan sebepler arasında sayabiliriz.⁴² Mevzubahis kurumsal birleşme, ilahiyat fakültelerinde popüler dilde gelenekçi-modernist şeklinde kategorize edilen farklı teolojik tayfların bir arada bulunmalarının belki de en önemli saiklerinden biridir. Yahut da, üniversite idealiyle yetişmiş herhangi biri; üniversitelerin, fikirlerin özgür şekilde üretildiği ve bağımsız araştırmaların garanti altına alındığı yerler olduğunu söyleyerek de halihazırdaki duruma bir izah getirebilir. Her iki izahın da kabul edilebilir yönleri vardır. Ancak meselenin bizimle ilgili tarafı şudur: Bahsi geçen teolojik çeşitlilik, üniversite kürsülerinde, onun idealleri ve olanakları içinde bir ilahiyat üretmenin imkanını kabul manasına yorulabilir. Dahası bu durum, (Necdet Subaşı’nın ifadesiyle) “dini itibar alanı”nın değişimine dair belli ölçüde bir uzlaşıya da işaret eder.⁴³ Önceleri tamamıyla üniversite dışında tedris ve temsil edilen geleneksel dini anlayışlarının temsilcileri, din hakkında konuşma salahiyetini kaybetmemek veya devam ettirebilmek için ilahiyat fakültelerinde kendine yer bulma ihtiyacı hissetmiş olmalıdır. Bu bağlamda dini meselelere olabildiğince objektif yaklaşma parolasıyla hareket eden sosyal ve beşerî bilimler ile din bilimlerinin metodolojik yönelimlerinin ilahiyatın tüm alanlarına ve hususen Kur’an araştırmalarına aktarılması ilgili duruma

42 Muhammet Şevki Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-2015)* (İstanbul: DEM Yayınları, 2016), 128-176.

43 Necdet Subaşı, *Öteki Türkiye’de Din ve Modernleşme* (Ankara: Vadi Yayınları, 2003), 29-76.

uygunluk arz eder. Bu fakültelerde üretilen akademik metinler üzerine kısa bir literatür taraması bunu doğrulayacaktır.

Öyle anlaşılıyor ki liberal ilahiyatçılar ile geleneksel din anlayışlarını devam ettirdiği varsayılan diğer akademisyenler arasında, dini araştırmanın sahih yerinin üniversite kürsüleri olduğu konusunda belli ölçüde mutabakat vardır. Bu önemlidir; çünkü hem üniversitelerin bilimsel-entelektüel ideallerine münasip bir ilahiyatın imkânı hususunda az çok bir uzlaşmayı ifade eder; hem de modern araştırma biçimlerinin ve metodolojik yönelimlerin, en az liberal ilahiyatçılar kadar diğerleri arasında dahi takip edildiğini gösterir. Bu yüzden Burhanettin Tatar'ın, klasik İslami ilimlerin günümüzdeki mirasçısı ve Kur'anî yaklaşımın temsilcisi gibi görülen tefsir, hadis gibi disiplinlerin bile pozitivistik bakış açısının tesiri altında olduğuna dair eleştirel tespitleri anlamlıdır. Tatar'a göre bunun sonucu, dini meşruiyeti en yüksek temel İslam bilimleri tarafından üretilen bilgiler içinde doğrudan dinin kendisinin yani İslam'ın, pozitivistik bilginin bir konusu ya da nesnesi haline gelmesidir.⁴⁴ Dolayısıyla Türkiye'de, bilimsel-entelektüel bir faaliyet olarak Kur'an araştırmalarına ve onun akademik bir metin olarak yeniden üretilmesine olanak sağlayan zümre, sadece liberal ilahiyatçılar değildir. Aynı zamanda geleneksel dini anlayışlara ve tedrise sadakat besleyen ilahiyatçılar da, ironik biçimde, din savunusu yapma amacına rağmen buna belli ölçüde katkı sağlamıştır. Şu hâlde, buradaki kastımız, İslam araştırmalarının ve ilahiyatın tamamıyla bir liberal-eleştirel çizgide ilerlediğini iddia etmek değildir. Daha ziyade bunun, gelenekçi diye isimlendirilen bazı ilahiyatçılar arasında bile, belki sınırları tam olarak çizilemeyecek kaotik bir atmosferde şöyle ya da böyle devam ettiğini; böylece yeni bilimsel araştırmaların sonuçlarının, Türkiye'deki dini tartışmaların yönünü belirleyen bir işleve sahip olduğunu göstermektir.

Liberal ve eleştirel bir ilahiyat biçiminden tam olarak neyi kastediyoruz? Bunun, Kur'an araştırmalarına ve Kur'an'ın akademik bir metin olarak üretilmesine tesiri nedir? Türkiye'de ilahiyat fakültelerinde bilimsel-entelektüel idealler namına organize edilen Kur'an araştırmaları ile akademik Kur'an mefhumu arasında nasıl bağ kurabiliriz?

44 Tatar, bu sonuca, geleneksel *usul* anlayışı karşısında kartezyen *metot* anlayışının öne çıkarıldığına dair tespitlerinden ulaşmıştır. Tatar, "Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar", 85-87. Tatar'ın felsefi açıdan yaptığı bu eleştirel tespiti benzerine Tahsin Görgün'de de rastlıyoruz. Ancak Görgün, temel İslam bilimlerindeki pozitivistik tesiri, üniversitelerin kurumsal bağlamı ve ideolojik arka planı üzerinden temellendirmeye çalışmıştır. Görgün, "İlahiyatın Akademik Yapılanması", 149-152.

3. Bilimsel-Entelektüel İdealler İçin Kur'an Araştırması: Akademik Kur'an'ın Yükselişi

Modern Hıristiyan düşüncesi bağlamında liberal teoloji/ilahiyat veya liberal Hıristiyanlık tabiri, (sadece kutsal kitap araştırmalarıyla sınırlanacak olursak) siyasi liberalizme değil, Aydınlanma dönemiyle birlikte Kitab-ı Mukaddes'i tarihsel-eleştirel araştırma tarzlarının verilerine göre araştırmayı ve yorumlamayı amaçlayan ortak zihniyetlere işaret kastıyla kullanılmaktadır. Yazı boyunca temas edilen bilgilerden hareketle, artık, liberal teolojinin kutsal kitap araştırmalarındaki temel noktalarını daha vazih şekilde buraya not edebiliriz: Buna göre o, kurumsal bakımdan Kilise'de değil, üniversitelerde organize edilmiştir. Yeni bir inanç oluşturma maksadıyla ortaya çıkmadığı için kiliselerin yerleşik dogmatik öğretilerine değil, modern üniversitelerin bilimsel araştırma tarzlarına bağlıdır. Haddizatında o, ilahiyatı çoğunlukla sosyal ve beşerî bilimlerin çatısı altında bir *bilim* olarak sınıflandırır ve onun, devletin gözetimi altında bir *uzman* sınıfın elinde modern akademik bir faaliyet olarak önemine dikkat çeker. Bu anlamda liberal ilahiyatçılar, kutsal metnin tamamıyla ilahi kelam olduğuna dair geleneksel inanışları araştırmalarının merkezine yerleştirmede isteksiz gözüktürler. Daha ziyade onlar, kutsal kitapla *Tanrı kelamı* olması hasebiyle değil, bir *yazılı metin* olması cihetiyle alakadar olmuşlardır.⁴⁵ Tabiatıyla bir araştırma nesnesi olarak kutsal metinler ile diğer yazılı metinler arasında fark görmeyen bir eleştirel program akademide öne çıkmıştır. Böylece liberal ilahiyatçılar, modern seküler araştırma tarzlarının kutsal metinler için de uygulanabileceğini varsaydılar; eleştirel programlarını daha ileriye götürebilmek adına kutsal metni büyük oranda *literal anlamıyla* sınırlandırdılar; kutsal kitapla ilgili herhangi bir meseleyi epistemolojik bir mesele olarak ele aldılar. Nihayetinde rasyonel muhakemelerin, ampirik kanıtların, modern felsefi bakış açılarının, karşılaştırmalı edebi-eleştirel analizlerin işin içinde olduğu bir araştırma biçimi liberal ilahiyatçılar arasında popüler olmuştur.⁴⁶ Buna rağmen, daha önce dile getirdiğimiz üzere filoloji ve tarih biliminin en azından yönlendirici unsur olarak daha fazla ön planda olduğu söylenebilir. Bu kimselerin, kutsal metnin kaynağı ve otantikliği sorununa özel ihtimam göstermelerinin anlamı buradadır. Onlar, kutsal metinlerin de diğer yazılı

45 Bu hususta iyi bir örnek B. Jowett'ir (ö. 1893). O, kutsal metnin herhangi bir kitap gibi araştırılmasını savunmuştur. Benjamin Jowett, "On the Interpretation of Scripture", *Essays and Reviews*, ed. John W. Parker (London: John W. Parker and Son, 1860), 338. E. Troeltsch (ö. 1923) da, bu araştırmanın nasıl yapılması konusunda *eleştiri, analogi ve korelasyon* üçlemesinden oluşan bir metodoloji de önermiştir. Bk. Ernst Troeltsch, "On the Historical and Dogmatic Methods in Theology (1898)", çev. Jack Forstman, *Gesammelte Schriften II* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1913), 1-17. Ayrıca bk. Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap*, 73, 152-154.

46 David Tracy, *Blessed Rage for Order: The New Pluralism in Theology* (Chicago: University of Chicago Press, 1996), 25-26; Alister E. McGrath, *Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2013), 195-196.

metinler gibi tarihsel süreç içinde derlenmesini, çeşitli redaksiyonlara maruz kalmasını ve bunun, inancın şekillenmesi ile dönüşümüne tesirine dikkat çekmeye çalışmışlardır. O nedenle liberal teolojinin, ekseriyetle bir *tarihsel teoloji* hareketiyle birlikte ilerlediği söylenebilir. Bu meyanda onların, kurumsallaşmış geleneksel usullerden daha fazla şekilde bireysel özerkliğe talepte bulunmaları anlaşılabilir bir durumdur. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar zirve noktasına ulaşan ve bugün Türkiye'deki ilahiyat akademisinin bazı noktalarına örneklik teşkil eden liberal teoloji, üç aşağı beş yukarı bu parametreleri takip eder.

Özetlediğimiz tüm bu hususların kutsal kitap araştırmalarında ima ettiği şey açıktır: Bundan böyle, herhangi bir kutsal metnin kaynağı, içeriği, anlamı ve mesajı hakkında konuşma yetkisi, ona koşulsuz sadakat besleyen dindarlara ait değildir sadece. Bilakis, bir yazılı metin olması hasebiyle kutsal kitabı tarihsel-eleştirel açıdan analiz edebilecek metodolojik ve entelektüel beceriye sahip herhangi bir *uzman* dahi, inancına bakılmaksızın, en az onlar kadar veya belki onlardan daha fazla bu salahiyyete sahiptir. Nihayetinde ilahiyat, dogmatik fikirlere değil, modern tarihsel araştırmaların ve eleştirel disiplinlerin sonuçlarına dayanmalıdır.

İma yoluyla açığa çıkan bu son husus önemlidir. Çünkü bu, hem on dokuzuncu yüzyıldan itibaren oryantalist kökenli Kur'an çalışmalarının Batı dünyası dışında da hızla yayılmasının sebeplerinden biridir hem de onların, önce Kitab-ı Mukaddes'e sonra Kur'an'a dair eleştirel analizlerinin Türkiye'deki ilahiyat akademisine seyreltilerek aktarılmasında bazı kolaylıklar sağlamıştır. Ayrıca bu husus, modern Kur'an ve hadis çalışmalarının (tamamıyla değil, ama en azından yönlendirici güçlü bir damar olarak) gittikçe neden tarihsel-eleştirel zaviyede ilerlediğini de bize açıklar.⁴⁷ Yaklaşık yarım asırdan daha uzun süredir, liberal ve eleştirel bir ilahiyatın Türkiye'deki kimi ilahiyatçılara son derece cazip gelmesinin nedeni, geleneksel dini anlayışların durağanlığını aşmaya olanak sağlaması; çağdaş kültürel yapıların önemini vurgulaması; mevzubahis durağanlık nedeniyle çağdaş toplum için birleştirici gücünü neredeyse kaybetmiş geleneksel kabuller karşısında Kur'an'ın yeni yorumlarına olanak sağlaması; böylece onun çağdaş yapılar içinde yeniden konuşabilmesinin yolunu açması; bilimsel olma amacı güden entelektüel bir zümre için ilahiyat dışı toplumsal yapılarla ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin kurucu unsurlarıyla mutabık bir dini-toplumsal kılavuz sunmasıydı. Akademik bir faaliyet alanı olarak ilahiyat araştırmaları, bu açıdan, dine sadakat besleyen alimler (ulema) tarafından oluşturulduğuna inanılan yerleşik geleneksel ilahiyat (ehlisünnet) ile kendi arasındaki mesafeyi her zaman korumaya çalışmıştır. Bunun yerine liberal ilahiyat, saydığımız bütün bu unsurları yani

47 Asim Duran, "Kitabı Mukaddes ve Kur'an: Metinlerarasılık (Intertextuality)?" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (30 Aralık 2015), 265-268.

din ile modern kültürel yapılar ve değerlerle arasındaki uyumu örgütleyici bir güç olarak *devletle* bağına her zaman güçlü tutmuştur. Şu hâlde onun, üniversitelerdeki akademisyen ilahiyatçılar arasında teveccüh görmesi sosyolojiye uygunluk arz eder. Böyle bir zaviyeden ilahiyat, geleneksel dini bir yönelimi veya bir dindarlık durumunu değil, büyük oranda bilimsel, akademik, eleştirel ve devletçi bir girişime karşılık gelmektedir. Bu, Türkiye'deki ilahiyatçıların ve entelektüellerin, Batı Protestan liberal ilahiyatçıların yaklaşık bir yüzyıl önce keşfettiklerine inandıkları yapının bir benzeriydi.⁴⁸

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Batı dünyasının sömürgeci tutumlarının İslam dünyasında yarattığı krizler, ilahiyat alanında Kur'an'ın çağdaş tefsirine yönelik bir temayülü kıskırtmamıştır sadece. Başka bir ifadeyle Kur'an'a yönelik ilgi, yalnızca bir tefsir veya yorum meselesiyle sınırlı kalmamıştır. Buna ek olarak Kur'an'ı geleneksel anlama biçimlerinden ayırıştırma ve onun çağdaş yapılarla temasını kurmak için onu *herhangi bir metin* gibi ele alma yani *metinleştirme* fikri, üniversitelerin akademik kürsülerinde kendine yer bulmuştur. Tüm bunlar, daha önce Batı ilahiyatında olduğu gibi Kur'an'ın bir *metin* olarak yerine daha fazla dikkat çeken eleştirel araştırmalarla desteklenmiştir.⁴⁹ Varmak istediğimiz sonuç bakımından burada şöyle bir yargıyı dile getirmek artık mümkün gözüküyor: Tıpkı Batı ilahiyatında olduğu gibi Türkiye'de ilahiyat fakültelerinde liberal-eleştirel bir programı benimseyen ilahiyatçıların bir akademik faaliyet olarak Kur'an ve hadislere dair söylemlerini bu kadar çarpıcı yapan şey, daha önce Batı ilahiyatında, oryantalist çalışmalarda ve hatta klasik İslam literatüründe kimsenin düşünmediği şeyleri söylemeleri değildir. Daha ziyade onların söylemlerinin ehemmiyeti, seleflerinin yaptığı gibi bunu daha geniş bir kamuoyunu etkileme niyetiyle yapmış olmalarıdır.⁵⁰ O nedenle klasik İslam geleneğinde ulema arasındaki radikal münakaşaların bütünüyle halka aksettirilmemesi veya seyreltilerek aksettirilmesi, buna karşın üniversite kürsülerindeki dini-kelami meselelerin şeffaf şekilde bütün halkın içinde tartışılmasının anlamı buradadır. Bu şeffaflık ise çoğunlukla çağdaş toplumun farklı tayflarının münakaşalara katılımı sağlanarak oluşturulmaya çalışılmıştır.

Üniversitelerin akademik kürsülerinin yeni otoritesinden güç alan kimseler (oryantalistler, ateistler, deistler, kuşkucular, hatta dine ilgisiz kimseler), Kur'an'a sadakat besleyenler yanında *uzman* sıfatıyla yeni dini

48 Bu benzerliklere dair bk. Gökkır, "Turning Face Toward the West", 96; Legaspi, *The Death of Scripture*, 4-7.

49 Bilâl Gökkır, "The Application of Western Comparative Religious and Linguistic Approaches to the Qur'an in Turkey", *Islam and Christian-Muslim Relations* 14/3 (2003), 255-260; Gökkır, "Critical Interpretation of Religious Texts", 54-60.

50 Meselenin Batı ilahiyatındaki karşılaştırmaları için bk. Frye, *İkili Görüş: Dinde Dil ve Anlam*, 25; Zachhuber, "What is theology?", 12.

tartışmaların ve eleştirel Kur'an araştırmalarının eşdeğer katılımcıları oldular. Üstelik Kur'an'a dair tartışmaların bu yeni eş değer katılımcıları, prensip olarak, İslam dinine ve Kur'an'a bağlılıktan bağımsız yeni bir otorite türü geliştirdiler. Bu, geç antik dönem Arap toplumunun edebi bir kalıntısı olarak Kur'an'ın metinsel ve edebi yapısına, beşerî tarihsel arka planına vukufiyetle işleyen bir otoriteydi. Böylece tarih, filoloji, edebiyat, estetik, karşılaştırmalı dinler tarihi, sanat tarihi, antropoloji, arkeoloji, folklor, mitoloji gibi sosyal ve beşerî bilimlerin birçok sahası, yeni otoritenin gücüyle Kur'an'ın metinsel ve edebi yerinin hatta anlam ve değerinin belirlenmesinde başvurulan ana akademik kriterler haline geldiler. Son yarım asırdır Türkiye'de Kur'an araştırmalarına dair genel bir literatür taraması bu yargıyı teyit edecektir. Böylece Kur'an araştırmaları hem bir uzman sınıfın uğraşı olarak akademik faaliyet haline getirilmiştir; hem onun değeri modern bilimsel araştırma tarzlarının ve entelektüel yönelimlerin sonuçlarına göre yeniden belirlenmiştir; hem ortaya çıkan tüm tartışmalar farklı uzmanlık alanına sahip kimseler arasında açık toplum ilişkileri içinde ele alınmıştır; hem de Kur'an'ın çağdaş kültürel yapılarla ve değerlerle ilişkisini vurgulayacak bir ortak zeminin inşa edilebileceği düşünülmüştür. Dolayısıyla klasik İslami ilimlerden farklı olarak akademik ilahiyat programları içinde Kur'an'ın ele alınışının, daha geniş bir katılımı dikkate almak durumunda kaldığına dair görüşler anlamlıdır.⁵¹ Kur'an araştırmalarına yönelik bu geniş katılımın, Türkiye'de farklı yorumlara alakanın yeniden canlanmasını sağladığı ve teolojik çeşitliliği artırdığı doğrudur. Fakat bu katılımın, aynı zamanda, Kur'an'ın en belirgin hususiyetiyle yani ilahi bir kelam ve mesaj olması durumuyla irtibatının ihmal edilmesine, belki zayıflamasına sebep olduğu da iddia edilebilir. Bunu, Kur'an'ın *metinleştirilmesi* veya salt bilimsel-entelektüel bir ilgi konusu haline getirilmesi olarak tasvir edebiliriz.

Meseleyi somutlaştırmak adına şöyle bir soru anlamlı olacaktır: Türkiye'de Kur'an araştırmalarının akademik bir faaliyet namına organize edilmesinde ve metinleştirilmesinde hangi bilimsel-entelektüel yönelimler hususen öne çıkarılabilir? Bu soruya şunu da ekleyebiliriz: Son dönemlerde Kur'an araştırmalarına farklı cenahların katılımını kolaylaştıran temel akademik eğilimler nelerdir?

Savunmaya çalıştığımız görüş açısından burada dört nokta öne çıkarılabilir: İlki, bir zihniyet olarak tarihsel bilincin ve akademik uğraş olarak *tarihsel araştırmanın*, ilahiyatın neredeyse tüm alanlarında gerçek bir kalkış noktası olarak kullanılmasıdır. Buna bağlı olarak ikincisi, metin dışı tarihsel araştırmaların verilerini Kur'an'ın yorumunda kullanma potansiyeli ve salt rasyonel muhakemeye olanak sağlaması nedeniyle

51 Selim Türcan, "Akademik Tefsir Çalışmalarında Alan ve Yöntem Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2017), 90-91.

literal anlama öncelik verilmesidir. Nihayetinde Kur'an araştırmalarının temel amacı, tarihsel bağlamında onun en otantik ve asli anlamını keşfemek olarak belirlendiği için tarihsel-eleştirel Kur'an tartışmaları, büyük oranda literal tarihsel anlamı (Lat. *sensus literalis historicus*) açığa çıkarmayı hedefler. Üçüncüsü, gerek çeviriler yoluyla doğrudan, gerekse dolaylı olarak (tezler, makaleler, reddiyeler vs.) akademik oryantalist araştırmaların ilahiyat akademisine adapte edilmesidir. Sonucusu ise, geleneksel dini anlayışlar ile Kur'an arasındaki bağın zayıflığına dikkat çekilerek Kur'an'ın otoritesine vurgu yapılmasıdır. Kur'an'ın otonomisine yönelik bu vurgu çoğunlukla *Kur'ancılık* söylemi olarak nitelendirilmiştir. Kanaatimizce birbirine paralel ilerleyen bu dört husus, Türkiye'de liberal-eleştirel bir ilahiyatın ve Kur'an'ın metinleştirilmesinin en önemli entelektüel arka planını oluşturur. Aynı zamanda bunlar, Kur'an hakkında söz söyleme salahiyetinin ona baştan iman etmeyi gerektirdiğine dair geleneksel söylemi göz ardı etmenin yolu olarak da kullanılmıştır. İlahiyat sahasında akademik oryantalist tesir ve Kur'ancılık söylemleri hakkında çok Şey yazılmış ve tartışılmıştır. Tekrara gerek yoktur.⁵² Ancak burada, tarihsel araştırmanın ilahiyatın tüm alanlarını etki altına almasını biraz irdelemek gerekiyor. Çünkü Türkiye'de tüm bu yönelimleri bir arada tutan gerçek zemin, bunların her birinin modern tarihsel araştırmanın verilerine yönelik sahicı tutumudur.

Tarihin ve tarihsel bilginin ilahiyat ve Kur'an araştırmalarında kurucu bir saik olarak kullanılmasından kasıt nedir?

Bu, öncelikle dini metinlerin hususen Kur'an'ın yatay düzlemde yani bir tarih zemininde yeniden ele alınması anlamına gelmektedir.⁵³ Bu yönüyle tarihsel araştırma, Kur'an'ın anlam ve değerini, onun ortaya çıkmasına sebep olduğuna inanılan beşerî tarihsel Őartlar içinde aramayı salık veren bir ilkeden hareket eder. Daha açık ifadeyle, her Őeyin olduğu gibi Kur'an'ın anlamı da yalnızca tarihtedir; bu ise ancak tarihsel-eleştirel araştırmayla açığa kavuşturulabilir. Modern dönem kutsal kitap araştırmalarının önemli bir kısmı ve tarihsel-eleştirel çalışmaların tamamı büyük oranda mevzubahis ilkeye sadakatle yürütölmüştür. Bu prensipteki tartışmaya açık husus Şudur: Őayet Kur'an'ın anlam ve değeri tarihte ise o zaman tarihsel araştırmaların verilerinin sınırı da Kur'an'ın anlamını sınırlandırmış olacaktır. Bu sınır nasıl belirlenecektir? Görebildiğimiz kadarıyla bu sınır, liberal ilahiyat programları içinde çift yönlü (metodolojik ve hermenötik) olarak çizilmiştir. Kur'an'ın herhangi

52 *Akademik oryantalizm* tabirini Şu makaleden ödünç alıyorum. Bu anlamda ilgili tabirin, tarih bilimi ve üniversitelerin diğer akademik uzmanlık alanlarıyla ilişkisi ve İslami ilimleri yeniden inşa teşebbüsleri hakkında bk. Fatma Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar", *Hadis ve Sıyer Araştırmaları* 5/1 (2019), 162-173.

53 Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap*, 29.

bir antik metin gibi ele alınması, tarihsel araştırmaya bütünüyle açık ve bağımlı olmasında kullanılan metodolojik sınırdı. Bu anlamda, Kur'an'a geç antik döneme ait bir *metin* veya dönemin Arap toplumunun edebi bir kalıntısı olarak yaklaşmak onun tarihsel-eleştirel analizleri için verimli bir kalkış noktası olarak kullanılmıştır.⁵⁴ Böylece hem diğer antik metinler için kullanılan eleştirel programların Kur'an'a da uygulanabilmesinin zengin bir yolu bulunmuş oldu hem de Kur'an'ın anlam ve değeri bu metodolojilerin verilerine göre yeniden inşa edildi. Yahut bazen de tersinden Kur'an, nazil olduğu toplumsal yapı ve diğer antik inanışların mahiyeti hakkında bilgi veren bir *kaynak metin* olarak da çalışılmıştır.⁵⁵ İkinci sınır ise Kur'an yorumunda aslı anlam olarak *literal anlamın* öne çıkarılmasıydı. Çünkü diğer metinlerde olduğu gibi Kur'an'ın da tarihsel araştırmaya bütünüyle açık olabilmesi, ancak literal anlamı önceleyen bir hermenötik prosedürü lüzumlu kılmaktadır. Zira, batını ve alegorik yorum tarzları, amaçları itibarıyla tarihsel araştırmaya ve eleştirel bir okumaya her zaman direnç göstermiştir. Bu yönüyle tarihsel araştırmanın, ilahiyatın hemen her sahasında merkezi bir noktaya gelmesi, Kur'an'ın literal anlamı üzerinden bir eleştirel programı akademide yaygınlaştırmış ve bunu tarihsel araştırmaların verileriyle eşitlemiştir. Şu hâlde, herhangi çağdaş Kur'an araştırması, daha baştan tarihsel araştırmaya izin verecek bir hermenötik programı kabul etmelidir, kaidesi benimsenmiştir. Tarihsel araştırma, müşahhas verilere dayandığı ölçüde belirleyici olacağı için literal anlamı merkeze almak durumundadır. Dolayısıyla Kur'an'ın *sensus literalis historicus*'unu belirleme çabası, onun modern üniversitelerin akademik araştırma programları bünyesinde geç antik döneme ait bir edebi metin olarak anlaşılmasıyla yani metinleştirilmesiyle birlikte ilerlemiştir.

Tahmin edileceği üzere bu yaklaşım, geleneksel tefsir usullerinden hayli farklı bir bakış açısını temsil etmektedir. Çünkü, kimi araştırmacıların daha önce fark ettiği üzere, Sahabe neslinden beri Müslüman toplumun Kur'an ile münasebetinde anlama/yorumlama kabilinden tüm çabalar, ontolojik bir hadise olarak dini pratiklerle uyumlu yürütülmüştür. Dolayısıyla, söz konusu geleneksel tutum, çağdaş tefsir akademisyeninin Kur'an ile kuracağı ilişkiyi bilimsel bir faaliyet olarak metodolojik yörüngeyle sınırlama imkanına direnç gösterir.⁵⁶ Şu hâlde, Batı'da Kitab-ı Mukaddes'e uygulanan eleştiri biçimlerinin Türkiye'de liberal ilahiyat tarzı içinde, süratle Kur'an

54 Bu konuda somut örnekler için şu makaleye bakılabilir. Esra Gözeler vd., "Corpus Coranicum Projesi: Kur'an'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (01 Ağustos 2012), 57-92.

55 Geleneksel oryantalist araştırma tarzını tersine çevirmeyi amaçlayan akademik çalışmalara belki de en iyi örneklerden biri, henüz başlangıç aşamasında olan *The Qur'an as a Source for Late Antiquity* isimli projedir. Projenin özet kısmında bu amaç hususen belirtilmiştir. bk. "The Qur'an as a Source for Late Antiquity | Universität Tübingen" (Erişim 02 Şubat 2023).

56 Muhammed Coşkun, *Modern Dünyada Kur'an Yorumu: Tefsir Disiplinlerinde Çağdaş Tartışmalar* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 171-172.

çalışmalarına aksettirilmesi çizmeye çalıştığımız sosyolojiye uygunluk arz eder. Aynı şekilde çağdaş Kur'an tartışmalarının mütemadiyen onun kaynağı ve otantikliği sorununda kilitlenmesi bu yüzdendir. Bunlarla bağlantılı olan ayetlerin tarihlendirilmesine yönelik uğraşlar da buraya eklenebilir.⁵⁷ Çünkü bir kez ayetler net olarak tarihlendirildiğinde veya belli tarihsel bağlamlara kaydedildiğinde, Kur'an'ın anlam ve değerinin onun dışındaki diğer metinler üzerinden belirlenmesinin imkanının da doğabileceği düşünülmüştür. Bu prensiplerin Kur'an araştırmalarında öne çıkması, sadece tarihsel araştırmaların öne çıkmasına zemin hazırlamamıştır. Eş zamanlı biçimde Kitab-ı Mukaddes, Talmud metinleri, kanonik veya apokrif İnciller, Mısır veya Habeşistan kökenli el yazmaları ve daha birçok geç antik ve orta çağ metninin, Kur'an araştırmalarında ana kriterler veya kanıt metinler (İng. *proof texts*) haline gelmesinin de yolu açılmıştır. Netice itibariyle ilahiyat dışı tarihçiler, dinler tarihçileri, arkeologlar, filologlar, edebiyatçılar, sanat tarihçileri gibi farklı uzmanlık alanına sahip birçok akademisyenin, inancına bakılmaksızın Kur'an'ın yeni yorumcuları olarak öne çıkması sürecin nihai safhasını ifade eder. Muhtelif ilim dallarına ve uzmanlık alanlarına sahip akademisyenlerin tefsir yazma projelerindeki artışı da buraya not edebiliriz.⁵⁸ Dahası, Türkiye'de doksanlı yıllardan itibaren tarihselcilik ve Kur'an'ın tarihselliği tartışmalarının yükselişe geçişine bu zaviyeden de bakılabilir.⁵⁹ Yine ekseriyetle son yirmi yıldır, Kur'an araştırmalarının, uluslararası geniş mutabakat içinde akademik uğraş olarak artışı da çizmeye çalıştığımız süreçle mutabaktır.

Belki de bu mutabakata en münasip örnek, geçmişi çok daha eskiye dayanan, ancak kapsamlı olarak 2007 yılında başlatılan ve hala devam eden *Corpus Coranicum* projesidir. İlgili proje, esasında, bu makale boyunca tartışılan tüm hususları az çok bünyesinde barındıran bir araştırma programı olmasıyla öne çıkmaktadır. Buna göre proje, Türkiye kökenli ilahiyatçıların da dahil olduğu müslim-gayrimüslim araştırmacılardan müteşekkil uluslararası boyuta sahiptir ve bu yönüyle geniş tabanlı akademik çeşitliliği yansıtmaktadır. Bunun yanında proje, üniversitelerin araştırma kürsülerinde yer alan farklı uzmanlık alanlarına sahip akademisyenlerce organize edilmiştir. Yöntem açısından, daha önce antik metinlere ve Kitab-ı Mukaddes'e uygulanmış olan tarihsel-eleştirel araçların ve edebi-eleştirel analizlerin Kur'an'a da uygulanabileceğini varsaymakta; Kur'an'a geç antik döneme ait bir *metin* olarak yaklaşmaktadır. Bu yönüyle o, Kur'an'ın anlam ve değerini tarihsel araştırmaların verileri ile antik metinlerin edebi analizleri üzerinden yeniden inşa etmeye çalışmasıyla öne çıkmaktadır. Böylece Kur'an'ın anlamı, onun literal tarihsel anlamıyla

57 Ayrıntılı bilgi için bk. Esra Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: Kuramer / Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2016).

58 Vejdi Bilgin, "İlahiyat Araştırmaları ve Sosyal Bilimler", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (2005), 130.

59 Gökkır, "Turning Face Toward the West", 100-104.

sınırlandırılmıştır. Nihayet proje, tüm bunlardan hareketle ilk Müslüman toplumun tarihsel bağlamını yeniden inşa etmeyi ve bunun, Kur'an ayetlerine tesirini göstermeyi hedeflemesiyle öne çıkmaktadır.⁶⁰ Bu cihetle ilgili proje, hem liberal bir ilahiyat programının elverişli bir prototipini bize sunmaktadır, hem Kur'an hakkında söz söyleme salahiyetini elinde bulunduran zümrenin değişimine/genişlemesine dair somut örnekler vermektedir, hem de bilimsel-entelektüel idealler çerçevesinde Kur'an'ın akademik bir metin olarak araştırılmasının uluslararası düzeyde geldiği noktayı göstermektedir.

Sonuç

Türkiye'de ilahiyatın üniversite kürsülerinde bilim olarak tanımlanmasıyla Kur'an'ın akademik bir metin olarak araştırılması arasındaki münasebeti Batı Protestan ilahiyatındaki bazı tecrübelerle mukayeseli biçimde ele aldığımız ve tartıştığımız bu çalışmada, artık, tespit ettiğimiz bazı noktaları burada bazı genel yargılarla ifade etmek mümkün gözüküyor. Buna göre;

Türkiye'de Kur'an'ın metinleştirilmesinde ve nihayet akademik ilgi konusu haline getirilmesinde belki de en önemli entelektüel arka plan, kurumsal yapıdaki yani medreseden üniversiteye geçişteki değişim olmuştur. Bu çerçevede Kur'an hakkında söz söyleme salahiyetini elinde bulunduran zümrede radikal bazı dönüşümler yaşanmıştır. Bu durum, yazı boyunca molla ve profesör sembolleri üzerinden gösterilmiştir.

Bunun yanında ilahiyatın üniversite kürsülerinde yeniden organize edilmesi, bu kurumların bilim yapma tarzlarına riayet eden, sosyal ve beşerî bilimlerin metodolojik yönelimleriyle mutabık bir ilahiyat programının yükselişini hızlandırmıştır. Buradan tarihsel-eleştirel ve liberal bir ilahiyat üretme idealine ve nihayet tarihsel teolojiye geçiş hızlı olmuştur. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar yükselişe geçen Batı Protestan liberalizminin parametreleriyle yakın ilerleyen bu süreç, son elli yıldır Türkiye'deki ilahiyat programları üzerinde ve dini-kelami tartışmaların seyrini belirlemede güçlü bir etkiye sahiptir. Bu çerçevede Türkiye'de liberal bir ilahiyatın yükselişi, ilahiyat sahası içinde birçok dönüşümün yaşanmasında belirleyici olmuştur.

Bunlardan ilki, liberal ilahiyatçıların, geleneksel ilahiyat programlarının zayıflığına dikkat çekerek modern kültürel yapılar ve değerlerle uyumlu bir ilahiyat programını akademide öne çıkarmış olmalarıdır. Bu anlamda çağdaş sorunların çözümünde liberal ilahiyat

60 Proje hakkında ilk elden bilgiler için şu makaleye bakılabilir: Gözeler vd., "Corpus Coranicum projesi", 57-92. Ayrıca ilgili projenin amacı, kapsamı, yöntemi ve karşılaştırmalı bazı metin analizleri, resmi internet sitesinde halihazırda yayındadır: "Corpus Coranicum" (Erişim 03 Şubat 2023).

bir maya olarak kullanılmıştır. Yahut o, bu uyumun münasip yolu olarak eleştirel ve bireysel düşünceyi teşvik etmekte; rasyonel bir din talebini karşılamakta; böylece dini alanda entelektüel bir zümre yaratmayı hedeflemektedir. Üçüncü olarak liberal ilahiyat, toplumun farklı tayflarını bir arada tutan bir maya işlevi de görmektedir. Modern üniversitelerin akademik programları içinde ilahiyat, yalnızca bir dindarlık durumuna değil, sosyal ve beşerî bilimlerin bünyesinde bilimsel-akademik bir uğraşa denk gelmektedir. Bu nedenle üniversitelerin akademik disiplinlerinin otoritesinden güç alan (müslim-gayrimüslim) farklı kesimler, dini-kelamî tartışmaların eş değer katılımcıları olmuşlardır. Dördüncü olarak, Kur'an araştırmalarının ilahiyatın bilim olarak yükselişinden derin bir şekilde etkilendiğini buraya ekleyebiliriz. Buna göre, üniversitelerin akademik disiplinleri içinde ve bir uzman sınıfının elinde Kur'an, bir akademik uğraş olması yönüyle öne çıkarılmıştır. Böylece ilahiyat dışı tarihçiler, filologlar, antropologlar, arkeologlar, dilbilimciler, edebiyatçılar, folklor ve mitoloji araştırmacıları, kültür tarihçileri gibi daha birçok sınıf, Kur'an araştırmalarının yeni eşdeğer katılımcıları ve onun yeni yorumcuları olmuştur. Hatta, Kur'an'ın anlam ve değerinin belirlenmesinde bu kimseler son zamanlarda gözle görülür şekilde öne çıkmıştır. Beşinci olarak, Kur'an'ın farklı tayfların araştırma biçimlerine açık olması için söz konusu yeni akademik programlar içinde Kur'an metinleştirilmiştir. Kur'an'ın metinleştirilmesinden kasıt, herhangi antik metne uygulanan eleştirel prosedürlerin Kur'an'a da uygulanabilmesidir. Aynı zamanda bu, Kur'an'ın anlam ve değerinin tarihsel araştırmaların verilerine göre belirlenmesini de ifade eder. Yazı boyunca bu sürecin sadece bir tefsir/te'vil sorunu olmadığı; Kur'an'ın, üniversite kürsülerinde bilimsel-entelektüel ideallere münasip yeniden üretimi olduğu savunulmuştur. Akademik Kur'an kavramı, bu sürecin nihai aşamasını ifade etmektedir. Son olarak çalışma boyunca değinilen konulardan ve karşılaştırmalardan hareketle, Türkiye'deki liberal ilahiyat tarzının birçok bakımdan Protestan liberalizmiyle derin bağları olduğunu ve bazı bakımlardan benzer tecrübeleri takip ettiği buraya not edilebilir. Bu durum, söz gelimi, ileriki yıllarda Türkiye'deki Kur'an araştırmalarının muhtemel yönünün neresi olacağı konusunda bize önemli ipuçları sunabilir.

Kaynakça

- Aktay, Yasin. *Political and Intellectual Disputes on the Academisation of Religious Knowledge*. Ankara: Middle East Technical University, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Anderson, Robert. *The Bible and Modern Criticism*. London: Hodder and Stoughton, 5. Basım, 1905.
- Arslan, Ali. “Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/13 (01 Haziran 2007), 9-36.
- Aydın, Muhammet Şevki. *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-2015)*. İstanbul: DEM Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Ayhan, Halis. “İlahiyat Fakültesi”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 6 (1999), 255-268.
- Ayhan, Halis. *Türkiye’de Din Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Başgil, Ali Fuad. *Din ve Lâiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 8. Basım, 2007.
- Bayraktar, Muhammet Mustafa. “Dârü'l-Fünûn’dan Günümüze Türkiye’de İlahiyat/İslâmi İlimler Fakültelerinin Akademik Yapılanma Sorunu Üzerine Bir İnceleme”. *Eskişeni* 47 (25 Eylül 2022), 437-462. <https://doi.org/10.37697/eskişeni.1125964>
- Bilgin, Vejdi. “İlahiyat Araştırmaları ve Sosyal Bilimler”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (2005), 129-140.
- Bireley, Robert. *The Refashioning of Catholicism, 1450-1700: A Reassessment of the Counter Reformation*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press Ltd., 1999.
- Coşkun, Muhammed. *Modern Dünyada Kur'an Yorumu: Tefsir Disiplinlerinde Çağdaş Tartışmalar*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Duran, Asim. “Kitabı Mukaddes ve Kur'an: Metinlerarasılık (Intertextuality)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (30 Aralık 2015), 265-275. <https://doi.org/10.17120/omuifd.59296>
- Duran, Asim. “Kutsal Kitapla Akademik Metin Arasında Kitab-ı Mukaddes”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (28 Kasım 2016), 197-201.
- Duran, Asim. *Aydınlanma ve Kutsal Kitap: Hıristiyan İlahiyatında Tarihsel-Eleştirel Yöntem ve Kitab-ı Mukaddes'in Anlaşılması Sorunu*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021.
- Duygu, Zafer. *İnciller Güvenilir Metinler midir?: Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020.
- Ebeling, Gerhard. *Word and Faith*. çev. James W. Leitch. London: SCM Press, 1st edition., 1963.
- Frye, Northrop. *İkili Görüş: Dinde Dil ve Anlam*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2022.
- Gökkır, Bilâl. “Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 9-28.

- Gökkır, Bilâl. "The Application of Western Comparative Religious and Linguistic Approaches to the Qur'an in Turkey." *Islam and Christian-Muslim Relations* 14/3 (2003), 249-263.
- Gökkır, Necmettin. "Critical Interpretation of Religious Texts in the West and the Reflection on the Study of the Qur'an". *Milel ve Nihal* 2/2 (2005), 19-64.
- Gökkır, Necmettin. *The Application of Modern Critical Theories to the Study of the Qur'an-with a Particular Focus on Qur'anic Studies in Turkey Between 1980-2002*. Manchester: University of Manchester, 2004.
- Gökkır, Necmettin. "Turning Face Toward the West: The Transformation of Qur'anic Studies in Turkey". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), 89-105.
- Göküş, Şeref vd. "The Possibility Of The Faculty Of Theology Under The Roof Of A Research University". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/2 (30 Eylül 2022), 757-784. <https://doi.org/10.33415/daad.1107331>
- Görgün, Tahsin. "İlahiyatın Akademik Yapılanması, Bölümleri ve Anabilim Dalları Nasıl Olmalıdır?" *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? -Sorunlar ve Çözüm Önerileri-*. 149-164. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Gözeler, Esra vd. "Corpus Coranicum Projesi: Kur'an'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (01 Ağustos 2012), 57-92. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001373
- Gözeler, Esra. *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: Kuramer / Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2016.
- Hahn, Scott - Wiker, Benjamin. *The Decline and Fall of Sacred Scripture: How the Bible Became a Secular Book*. Steubenville: Emmaus Road Publishing, 2021.
- Hahn, Scott W. - Wiker, Benjamin. *Politicizing the Bible: The Roots of Historical Criticism and the Secularization of Scripture 1300-1700*. New York: Herder & Herder, 2013.
- Herder, J. G. *The Spirit of Hebrew Poetry*. çev. James Marsh. 2 Cilt. Burlington, VT.: Edward Smith, 1833.
- Jowett, Benjamin. "On the Interpretation of Scripture". *Essays and Reviews*. ed. John W. Parker. 330-433. London: John W. Parker and Son, 1860.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Kaya, Mahmut. "İslâm Tetkikleri Enstitüsü". *DİA*. 23/56-57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001.
- Kızıl, Fatma. "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/1 (2019), 155-245.
- Koç, Mehmet Akif. "Batılı Kur'an ve Tefsir Araştırmalarının Türkiye'ye Etkisi Üzerine Bir Deneme". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. 2/91-128. Ankara: Otto, 2. Basım, 2015.
- Kohler, George Y. "Theology as a Discipline of the Wissenschaft des Judentums (1830-1910) – An Overview". *A Journal of Jewish Philosophy & Kabbalah* 88 (2019), 67-90.

- Legaspi, Michael C. "Merely Academic: A Brief History of Modern Criticism". *What is Bible?: The Patristic Doctrine of Scripture*. ed. Matthew Baker - Mark Mourachian. 181-200. Minneapolis: Fortress Press, 2016.
- Legaspi, Michael C. *The Death of Scripture and the Rise of Biblical Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Lowth, Robert. *Lectures on the Sacred Poetry of the Hebrews*. çev. G. Gregory. London: T. Tegg & Son, 3. Basım, 1835.
- Macdonald, Paul A. *Christian Theology and the Secular University*. London - New York: Routledge, 2017.
- McGrath, Alister E. *Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2. Basım, 2013.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Özsoy, Ömer. "Bir Bilim Olarak 'İlahiyat'ın İmkân ve Sınırları: Almanya ve Türkiye Örneğinde İslâm İlahiyatına Eleştirel Bir Bakış". *Bütün Boyutlarıyla Din*. ed. Murat Sülün. 389-401. İstanbul: Kur'an Araştırmaları Vakfı, 2016.
- Özsoy, Ömer. "Çağdaş Kur'an(lar) Üretimi Üzerine -'Karı Dövme' Olgusu Bağlamında 4. Nisâ', 34 Örneği-". *İslâmiyât* 4/1 (2002), 111-124.
- Özsoy, Ömer. "Türkiye'de Kur'an Hermeneutiği Tartışmaları -Bir Soykütüğü Denemesi-". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. 2/223-240. Ankara: Otto, 2. Basım, 2015.
- Paçacı, Mehmet. "Bir Yorum Eleştirisi: Çağdaşçı Kur'ân Yorumu Üzerine". 69-92. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Schleiermacher, Friedrich. *Brief Outline of the Study of Theology*. çev. William Farrer. Edinburg: T. & T. Clark, 1850.
- Subaşı, Necdet. *Öteki Türkiye'de Din ve Modernleşme*. Ankara: Vadi Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Tatar, Burhanettin. "Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2013), 83-96.
- Tosun, Cemal. "Üniversitede İlahiyat: Bilim Teorisi ve Sosyal-Politik Temellendirme Açılımlarından Bir Değerlendirme". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (22 Haziran 2022), 11-24. <https://doi.org/10.53112/tudear.1091555>
- Tracy, David. *Blessed Rage for Order: The New Pluralism in Theology*. Chicago: University of Chicago Press, New edition., 1996.
- Troeltsch, Ernst. "On the Historical and Dogmatic Methods in Theology (1898)". çev. Jack Forstman. *Gesammelte Schriften II*. 1-17. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1913. <http://faculty.tcu.edu/grant/hhit/Troeltsch,%20On%20the%20Historical%20and%20Dogmatic%20Methods.pdf>
- Türcan, Selim. "Akademik Tefsir Çalışmalarında Alan ve Yöntem Üzerine". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2017), 75-94.

- Vorster, Jakobus M. “‘Gott mit uns’: Reflections on Some Partisan Theologies”. *HTS Theologese Studies/Theological Studies* 75/1 (2019), 1-9. [https://doi.org/ 10.4102/hts.v75i1.5188](https://doi.org/10.4102/hts.v75i1.5188)
- Zachhuber, Johannes. “Christian Theology as a Rationalization of Religion: The Case of the Nineteenth-Century Research University”. *Rationalization in Religions: Judaism, Christianity and Islam*. ed. Yohanan Friedmann - Christoph Marksches. 156-177. Berlin - Boston: De Gruyter, 2018.
- Zachhuber, Johannes. “What is Theology? Historical and Systematic Reflections”. *International Journal for the Study of the Christian Church* 21/3-4 (01 Aralık 2021), 1-14. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2021.2006107>
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünûna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2. Basım, 2019.
- “Corpus Coranicum”. Erişim 03 Şubat 2023. <https://corpuscoranicum.de/en>
- “The Qur’an as a Source for Late Antiquity | Universität Tübingen”. Erişim 02 Şubat 2023. <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/evangelisch-theologische-fakultaet/lehrstuehle-und-institute/religionswissenschaft-und-judaistik/religionswissenschaft-und-judaistik/quran-project-erc/summary/>